

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών

Τομέας Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας

*Η Κριτική του Πλάτωνα στην **άντιλογική***

Διπλωματική Εργασία

Της φοιτήτριας

Σαμάρκου Σεβαστιάνας- Ευαγγελίας

A.M.: 177

Επιβλέπουσα:

Μπάλλα Χλόη

Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Φιλοσοφίας

Εξεταστική Επιτροπή:

Καραμανώλης Γιώργος

Επίκουρος Καθηγητής Αρχαίας Φιλοσοφίας

Τσούνα Βούλα

Καθηγήτρια Φιλοσοφίας

Ιανουάριος 2015

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους αυτούς τους ανθρώπους οι οποίοι συνέβαλλαν στην συγγραφή της.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στους καθηγητές μου και ειδικότερα στην κ. Μπάλλα Χλόη, επιβλέπουσα της διπλωματικής αυτής, για την ανεκτίμητη υποστήριξη και καθοδήγηση που μου προσέφερε καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας μου, όπως επίσης και στους συνεπιβλέποντες καθηγητές κ. Καραμανώλη Γιώργο και κ. Τσούνα Βούλα για την πολύτιμη βοήθεια τους.

Δεν θα μπορούσα να παραλείψω τις ευχαριστίες μου προς το Χριστοδουλάκειο Ίδρυμα και ειδικότερα προς την κ. Αλεξοπούλου Λεμονιά, η οποία με εμπιστεύθηκε και με τίμησε επιλέγοντάς με ως υπότροφο του Ιδρύματος και στηρίζοντας ουσιαστικά αυτή μου την προσπάθεια. Δεν μπορώ παρά να είμαι ευγνώμων.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους εκείνους που στάθηκαν με υπομονή δίπλα μου.

Πίνακας περιεχομένων

<i>Εισαγωγή</i>	<i>4</i>
<i>Σοφιστές</i>	<i>7</i>
<i>Η Χρήση των Επιχειρημάτων εκ του Πιθανού- εικότα</i>	<i>10</i>
<i>Αντιλογίες</i>	<i>16</i>
<i>Οι Τετραλογίες του Αντιφώντα</i>	<i>18</i>
<i>Δισσοί Λόγοι</i>	<i>22</i>
<i>Πρωταγόρας και Αντισθένης</i>	<i>29</i>
<i>οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν</i>	<i>38</i>
<i>Διδασκαλία Σωκράτη και Νεφέλες</i>	<i>45</i>
<i>Μένων</i>	<i>48</i>
<i>Φαίδων</i>	<i>49</i>
<i>Θεαίτητος</i>	<i>51</i>
<i>Φαίδρος</i>	<i>52</i>
<i>Σοφιστής</i>	<i>57</i>
<i>Συμπεράσματα</i>	<i>59</i>
<i>Βιβλιογραφία</i>	<i>62</i>

Εισαγωγή

Δεν είναι λίγες οι φορές που οι διάλογοι του Πλάτωνα με πρωταγωνιστή τον Σωκράτη, δημιουργούν στον αναγνώστη την αίσθηση πως έχουν γραφτεί απλά για να διαχωρίσουν τον δάσκαλο του συγγραφέα από τους σύγχρονούς του σοφιστές. Ο χαρακτηρισμός σοφιστής αποδίδεται στους «περιπλανώμενους» παιδαγωγούς του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ήταν κυρίως μέτοικοι χωρίς πολιτικά δικαιώματα¹, ωστόσο η διδασκαλία τους ήταν σημαντική για την πολιτική της αρχαίας Αθήνας. Αρχικά ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τον σοφό άνδρα², χάρις όμως την συμβολή του Πλάτωνα το όνομα «σοφιστής» έχει πλέον αποκτήσει μια σχεδόν αρνητική σημασία. Μάλιστα ο Grote επισημαίνει πως ο όρος σοφιστής, όταν πλέον άρχισε να αποκτά αυτή τη χροιά, δεν περιλάμβανε μόνο όσους ο Πλάτων αποκαλούσε σοφιστές αλλά και τον ίδιο τον Σωκράτη με τον περίγυρο του³. Με μια ανασκόπηση στην σχετική βιβλιογραφία γίνεται φανερό πως, παρόλο που δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως αποτελούν μια διακριτή ομάδα⁴, κάποιιοι- όχι όμως όλοι- από αυτούς που κατατάσσονται στην ομάδα των σοφιστών φαίνεται πως διέπονται από συγκεκριμένα κοινά γνωρίσματα⁵. Γενικότερα όμως οι δραστηριότητες των σοφιστών επεκτείνονται σε πολλούς τομείς· σε βαθμό που η δραστηριότητα τους αποκτά

¹ Κάλφας & Ζωγραφίδης, 2008, 94.

² Ο Ηρόδοτος για παράδειγμα χρησιμοποιεί τον όρο σοφισταί για να αναφερθεί στους επτά σοφούς της Αρχαιότητας. Στο παρακάτω απόσπασμα αναφέρει πως όλοι οι σοφοί άνδρες της Αθήνας, μετοίκησαν στις Σάρδεις. Ανάμεσα τους ήταν και ο Σόλων ο Αθηναίος: ἄλλοι τε οἱ πάντες ἐκ τῆς Ἑλλάδος σοφισταί, οἱ τοῦτον τὸν χρόνον ἐτύγχανον ἐόντες, ὡς ἕκαστος αὐτῶν ἀπικνέοιτο, καὶ δὴ καὶ Σόλων ἀνὴρ Ἀθηναῖος, ὃς Ἀθηναίοισι νόμους κελεύσασι ποιήσας ἀπεδήμησε ἔτεα δέκα κατὰ θεωρίας πρόφασιν ἐκπλώσας, ἵνα δὴ μὴ τινα τῶν νόμων ἀναγκασθῆ λύσαι τῶν ἔθετο. αὐτοὶ γὰρ οὐκ οἶοί τε ἦσαν αὐτὸ ποιῆσαι Ἀθηναῖοι· ὀρκίοισι γὰρ μεγάλοισι κατείχοντο δέκα ἔτεα χρῆσεσθαι νόμοισι τοὺς ἄν σοφι Σόλων θῆται. . Ηρόδοτου, *Ιστορίαι*, 1.29.1.

³ Grote, 1850, 489.

⁴ Δεν ίδρυσαν σχολές και δεν φαίνεται να ενστερνίζονταν καν ίδιες θέσεις για διάφορα θέματα.

⁵ Βλ. Woodruff, ο οποίος οργανώνει έναν κατάλογο από αυτά τα κοινά χαρακτηριστικά των σοφιστών. 38-45 2006.

«ατομικό χαρακτήρα»⁶: δεν οργανώθηκαν σε σωματεία, δεν ενστερνίζονταν τις ίδιες απόψεις και δεν πρέπει να θεωρούσαν πως υπάγονταν σε μια αναγνωρίσιμη ομάδα. Οι ίδιοι μεταλαμπαδεύουν αυτά που γνωρίζουν επί πληρωμή. Δυστυχώς από την πληθώρα συγγραμμάτων που συνέγραψαν δεν έχουν διασωθεί παρά ελάχιστα αποσπάσματα. Για την διδασκαλία τους όπως είναι επόμενο βασιζόμαστε κυρίως στον Πλάτωνα, ο οποίος δεν είναι και τόσο αντικειμενικός. Όταν αυτοί ή μαθητές τους εμφανίζονται στους πλατωνικούς διαλόγους, ο Πλάτων φροντίζει δια στόματος Σωκράτη να τους εξευτελίσει με έμμεσο τρόπο, φέρνοντας στην επιφάνεια την άγνοια ή τουλάχιστον την περιορισμένη γνώση τους σε τομείς στους οποίους οι ίδιοι διακηρύσσουν ότι διαπρέπουν. Υπονοεί μάλιστα ότι έθεταν ως στόχο τους την εξαπάτηση⁷. Ένας από τους διαλόγους όπου παρατηρείται μια αλλαγή στη στάση του Πλάτωνα είναι ο *Σοφιστής*. Το πρόσωπο του Σωκράτη παραμερίζεται και τον πρωταγωνιστικό ρόλο αναλαμβάνει ο Ξένος Ελεάτης, του οποίου η ταυτότητα παραμένει σκοτεινή σε όλο το διάλογο. Ο ξένος ομιλητής θα περιγράψει ένα νέος είδος σοφιστή, αυτόν που αντιπροσωπεύει τη γένει γενναία σοφιστική.

Η τέχνη που εξασκούν οι σοφιστές δεν είναι η μοναδική που δέχεται την κριτική του Πλάτωνα. Ο αναγνώστης των πλατωνικών διαλόγων έρχεται συχνά αντιμέτωπος με τον όρο «αντιλογικός». Η σύγχυση που δημιουργείται οφείλεται στο ότι πολλές φορές ο ίδιος ο Πλάτων εναλλάσσει τον παραπάνω όρο με τον όρο «εριστικός», και μάλιστα το πρόβλημα μεγεθύνεται όταν αποδίδει τους δύο αυτούς όρους στο ίδιο άτομο⁸. Στην *Πολιτεία* ο Σωκράτης τονίζει πως οι αντιλογικοί χάνουν την ουσία της συζήτησης, δεν διαιρούν το θέμα στα διάφορα «παρακλάδια» του και αναλώνονται στο να αντικρούσουν τον συνομιλητή τους: καταλήγουν τελικά άθελα τους σε λογομαχία δηλαδή στην εριστική τέχνη⁹. Η εριστική τέχνη σχετίζεται άμεσα με την προσπάθεια κάποιου να κερδίσει με τα επιχειρήματα του τον αντίπαλο. Ο ομιλητής θα χρησιμοποιήσει κάθε μέσο και κάθε τεχνική ώστε να υπερισχύσει ο δικός του λόγος, ο οποίος δεν είναι απαραίτητο να αληθεύει καθώς ο στόχος είναι ακριβώς η νίκη σε κάποια συζήτηση και όχι η αλήθεια. Η εριστική δεν έχει μια συγκεκριμένη μέθοδο- αυτός που θα χαρακτηρίζαμε ως εριστικό θα επιστρατεύσει οποιαδήποτε τεχνική μπορεί να φέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα, έχει όμως στόχο ο οποίος θα επιτευχθεί. Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, η εριστική είναι ουσιαστικά μια τέχνη κερδοσκοπική, αυτός που την διδάσκει ενδιαφέρεται δηλαδή μόνο για το πώς θα αποσπάσει χρηματικά ποσά από τους νέους¹⁰. Όσοι δε ασχολούνται με τους

⁶ Taylor, C.C.W. and Lee, Mi-Kyoung, "The Sophists", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2014 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/sophists/>>.

⁷ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 313d.

⁸ Kerferd, 1981, 62.

⁹ Πλάτων, *Πολιτεία*, 454^A.

¹⁰ Ισοκράτης, *Ελένης Εγκώμιον*, 10.6.

εριστικούς λόγους δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον ούτε για τις ιδιωτικές τους υποθέσεις, ούτε για τα δημόσια. Αυτό αποδεικνύει ότι γενικότερα η εριστική είναι μια τέχνη «ανώφελη»¹¹.

Η αντιλογική τέχνη αφορά την διατύπωση επιχειρημάτων για κάποιο συγκεκριμένο θέμα από δύο διαφορετικές πλευρές. Η εκάστοτε πλευρά μπορεί να εκφέρει θετικές ή αρνητικές απόψεις για αυτό, πρέπει ωστόσο να εφευρίσκει ισχυρά επιχειρήματα για την υποστήριξη της θέσης της, αλλά και αντεπιχειρήματα (αντιλογίες) σε περίπτωση που ο αντίπαλος συνομιλητής «κατατροπώσει» τα πρώτα. Επειδή ακριβώς η αντιλογική ουσιαστικά αφορά την εκπαίδευση του ατόμου στο να εφευρίσκει επιχειρήματα τόσο υπέρ όσο και κατά κάποιας θέσης, ενώ ταυτόχρονα δεν φαίνεται να αποσκοπεί σε κάποιο συμπέρασμα, μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτή η τέχνη εφαρμόζονταν κυρίως για να υποστηριχθούν παράδοξες ή και εξωφρενικές θέσεις.

Για την αποτελεσματική διερεύνηση της αντιλογικής, θα πραγματοποιηθεί μια αναδρομή στην προγενέστερη παράδοση ώστε να αναζητήσουμε αν υπήρχε κάποιος συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο οργανώνονταν οι αντιλογίες, αν δηλαδή αυτές υπάγονταν σε μια πιο τυποποιημένη οργάνωση. Ειδικότερα, το ερώτημα που θα μας απασχολήσει στο πρώτο μέρος στο πρώτο μέρος είναι ποιοι και για ποιους σκοπούς ασχολήθηκαν με την συγγραφή των αντιθετικών λόγων και δευτερευόντως θα παρουσιαστούν συγκεκριμένα παραδείγματα. Για την κατανόηση των αντιλογιών θα εξεταστούν δύο πραγματείες που οργάνονται με τη μορφή των αντιλογιών: οι *Τετραλογίες* του Αντιφώντα και οι *Δισσοί Λόγοι*, που αποτελούν μια πραγματεία της οποίας ο στόχος παραμένει σκοτεινός και ο συγγραφέας ανώνυμος. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας ο στόχος θα είναι η διερεύνηση του όρου «αντιλογικός» και με αξιοποίηση των σχετικών μαρτυριών θα εστιάσουμε στις προσωπικότητες του Αντισθένη και του Πρωταγόρα, για να καταλήξουμε στην αρχή του *οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν*. Στο τελευταίο μέρος της εργασίας θα διεισδύσουμε σε συγκεκριμένους πλατωνικούς διαλόγους στους οποίους ασκείται κριτική στην αντιλογική τέχνη ώστε να εντοπίσουμε τις πραγματικές ενστάσεις του Πλάτωνα. Ωστόσο, από τη συγκεκριμένη έρευνα δεν θα μπορούσε να παραλειφθεί και το ίδιο το πρόσωπο του Σωκράτη : ας μην ξεχνάμε ότι μια από τις κατηγορίες που του απαγγέθηκαν ήταν πως *τὸν ἦττω λόγον κρείττω ποιῶν*¹². Απέχει πράγματι από τα πρόσωπα από τα οποία ο μαθητής του Πλάτωνα προσπάθησε να τον διαχωρίσει;

¹¹ Στο ίδιο.

¹² Πλάτων, *Απολογία*, 18b.

Σοφιστές

Οι δραστηριότητες των σοφιστών της αρχαίας Αθήνας επεκτείνονταν σε πολλούς τομείς. Ένας από αυτούς ήταν και η ενασχόληση με τους λόγους ή όπως ο Πλάτων αναφέρει, με τη ρητορική. Δεν υπάρχει βεβαιότητα για το αν ο όρος ρητορική αποτελεί εντελώς επινόηση του ίδιου ή αν είναι απλά ο πρώτος που την καταγράφει¹³, ωστόσο το γεγονός ότι και η ρητορική διέπεται από μια αρνητική χροιά, είναι επίσης αποτέλεσμα της συμβολής του Πλάτωνα. Ο Γοργίας στον ομώνυμο διάλογο παρουσιάζει την ρητορική ως ένα ακόμη μέσω πειθούς¹⁴. ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της ρητορικής των σοφιστών αποτελούσε η ανάπτυξη αντιθετικών θέσεων. Μερικοί από αυτούς ασχολήθηκαν με την διδασκαλία του δημόσιου λόγου: πώς να μιλάει κάποιος αποτελεσματικά στο κοινό των δικαστηρίων ή στις συνελεύσεις του δήμου. Από τον *Φαίδρο* πληροφορούμαστε πως ένας από τους πιο ικανούς και διάσημους λογογράφους της εποχής είναι ο Λυσίας, ο οποίος εν προκειμένω έχει αφιερώσει πολύ χρόνο ώστε να υποστηρίξει μια εξαιρετικά παράδοξη θέση¹⁵. Κάποιοι, όπως ο Αντιφών¹⁶, πληρώνονταν για να συγγράψουν λόγους ανάλογα με την θέση του πελάτη τους. Σε σχέση με τους δικανικούς λόγους, οι λογογράφοι ενδεχομένως να αλλοίωναν τα στοιχεία, τις μαρτυρίες ώστε να αποδειχθεί το δίκιο του πελάτη τους, είτε ήταν κατηγορούμενος ή ενάγων. Μια άλλη αρνητική πτυχή της ρητορικής εκτός δικαστηρίου, αποτέλεσε ο φόβος για δημαγωγία του όχλου. Ένας βασικός στόχος τον οποίο επιδίωκαν οι ρήτορες ήταν να κατευθύνουν την ψήφο του κοινού¹⁷. Για να καταστεί αυτό εφικτό οι ρήτορες, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, φρόντιζαν να ψέγουν αυτά που ήταν δυσάρεστα στο κοινό, και αντίστροφα να επαινούν τα ευχάριστα. Σε αντίθετη περίπτωση, το αθηναϊκό κοινό είχε την δυνατότητα να αποδοκιμάσει την ομιλία των ρητόρων και να τους απομακρύνει. Για τους παραπάνω λόγους η ρητορική, και πιο συγκεκριμένα οι αντιλογίες συνδέθηκαν από κάποιους με την εξαπάτηση και την υπερίσχυση του άδικου λόγου.

Όπως έχουμε ήδη περιγράψει, ως αντιλογίες φαίνεται να εννοούνται τα επιχειρήματα τα οποία παρουσιάζονται σε αντιθετικά ζεύγη και τα οποία δεν μπορούν να ισχύουν ταυτόχρονα. Η τεχνική αυτή συνδέθηκε άρρηκτα με την ρητορική. Χρησιμοποιούνταν στα δικαστήρια, δημόσια σε γιορτές (επιδείξεις- επιδεικτικοί ή

¹³ Gagarin, 2003, 34-35. Βλ. και 59, υπ.6.

¹⁴ Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα όπου ο Γοργίας αναφέρει ότι δεν είναι λίγες οι φορές που κατάφερε να πείσει ασθενείς να ακολουθήσουν κάποια θεραπεία, τη στιγμή που οι γιατροί αποτύγχαναν. Πλάτων, *Γοργίας*, 456b-c.

¹⁵ Πλάτων, *Φαίδρος*, 227c-228a.

¹⁶ Πλούταρχος, *Ηθικά*, 832c.

¹⁷ Ober, 1989, 43.

πανηγυρικοί λόγοι)¹⁸, σε λαϊκές συνελεύσεις, όπως επίσης στην εξάσκηση εντός των σοφιστικών κύκλων. Οι λογογράφοι οι οποίοι συνέταξαν λόγους τους οποίους οι διάδικοι αποστήθιζαν, πολλές φορές έγραφαν δύο διαφορετικούς λόγους για την ίδια δίκη- έναν για τον κατηγορούμενο και έναν για τον κατήγορο¹⁹. Αυτοί οι λόγοι οργανώνονταν σε ζεύγη τα οποία αναιρούσαν το ένα το άλλο. Μπορούμε να υποθέσουμε πως κάποιες φορές ήταν μακροσκελείς²⁰ -τα έργα Αίας και Οδυσσέας λ.χ. ιδωμένα ως όλο συνιστούν έναν διάλογο στο οποίο οι ομώνυμοι ήρωες συγκρούονται παρουσιάζοντας ο καθένας από έναν εκτενή λόγο/μονόλογο- αλλά ενίοτε και πιο σύντομοι, όταν δηλαδή περιορίζονταν σε σύντομες ερωταποκρίσεις και συνιστούσαν ουσιαστικά διάλογο, η μορφή του οποίου δεν πρέπει να διέφερε από τον σωκρατικό διάλογο των πλατωνικών έργων. Τόσο ο Γοργίας²¹ όσο και ο Πρωταγόρας²², παρουσιάζονται από τον Πλάτωνα ως άτομα τα οποία θα μπορούσαν να ακολουθήσουν όποιον από τους δύο τρόπους ανάπτυξης τους ζητούνταν.²³ Ένα άλλο γνώρισμα που παρατηρούμε στα έργα αυτά όπου επιστρατεύονται οι αντιλογίες είναι πως δεν υπάρχει, αλλά και δεν υπονοείται η «νίκη» καμίας πλευράς, αυτό μάλιστα θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως παρουσιάζεται σαν κανόνας στην συγγραφή των αντιθετικών λόγων²⁴. Οι θέσεις δηλαδή που αναπτύσσονται, παραμένουν ισοδύναμες σε όλη τη διάρκεια της «διαμάχης». Ο εκάστοτε συγγραφέας φροντίζει να ενισχύσει το φαινομενικά αδύναμο επιχείρημα στο σημείο που, με την ολοκλήρωση της παρουσίασης των απόψεων, ο αναγνώστης ή ακροατής δεν έχει απαραίτητα πειστεί ή αλλάξει γνώμη, αλλά έχει κατανοήσει εις βάθος τις δύο αντιθετικές πλευρές και ενδεχομένως έχει θαυμάσει τις δυνατότητες του συγγραφέα.²⁵ Οι αντιλογίες είναι πολύ πιθανό να πρόβαλαν ικανότητες στην διατύπωση κυρίως των επιχειρημάτων και όχι στην πειθώ και κατ'επέκτασιν στην εξαπάτηση, για αυτό ακριβώς τον λόγο ένα άρτιο επιχείρημα δεν ήταν απαραίτητο να πείθει. Όπως παρατηρεί με κάποια επιφύλαξη ο Gagarin, το πιο ενδιαφέρον επιχείρημα σε όλη τη

¹⁸ Πλάτων, *Φαίδρος*, 261e2-6.

¹⁹ Αισχίνης, *Περί της Παραπρεσβείας*, 2.165. Στο συγκεκριμένο σημείο ο Αισχίνης κατηγορεί τον Δημοσθένη ότι συνέγραψε ένα λόγο για τον Φορμίωνα, του οποίου το περιεχόμενο κοινοποίησε στον Απολλόδωρο: έγραψας λόγον Φορμίωني τῷ τραπεζίτη χρήματα λαβών: τούτον ἐξήνεγκας Ἀπολλοδώρῳ τῷ περὶ τοῦ σώματος κρίνοντι Φορμίωνα.

²⁰ Όπως οι Τετραλογίες του Αντιφώντα, αλλά και οι πραγματείες Αίας και Οδυσσέας του Αντισθένη.

²¹ Πλάτων, *Γοργίας*, 449c.

²² Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 329b.

²³ Castelnérac & Marion 2013, 2.

²⁴ Gagarin, 2002, 30.

²⁵ Στο ίδιο, 31.

Δεύτερη Τετραλογία του Αντιφώντα είναι ενδεχομένως εσκεμμένα το λιγότερο πειστικό. Έργα όπως οι *Τετραλογίες*, οι *Δισσοί Λόγοι*, αλλά και κάποιοι διάλογοι του Πλάτωνα²⁶ συμβάλλουν στην κατανόηση της μορφής των αντιλογιών.

²⁶ Για την κριτική του Πλάτωνα για την ρητορική γενικά βλ. *Φαίδρο* και *Γοργία*.

Η Χρήση των Επιχειρημάτων εκ του Πιθανού- εικότα

Φαίνεται πως η πρακτική των αντιλογιών, ανεξάρτητα του ποιοι την επιστρέφουν, αναπτύσσονταν κυρίως με εικότα επιχειρήματα, επιχειρήματα δηλαδή εκ του πιθανού: επρόκειτο για θέσεις οι οποίες ήταν ευρέως αποδεκτές, ωστόσο η αλήθεια τους δεν ήταν επιβεβαιωμένη. Ο Αριστοτέλης αναφέρει πως ο άνθρωπος που έκανε τέτοιου είδους χρήση, σε σημείο όμως κατάχρησης, των *εικότων* ήταν ο Πρωταγόρας²⁷. Οι άνθρωποι μάλιστα φαίνεται να αντιμετώπιζαν με ιδιαίτερη επιφύλαξη, αγανάκτηση αλλά και σύγχυση την υπόσχεση του *τόν ἤττω λόγον κρείττω ποιεῖν*, το να κάνει δηλαδή μια αδύναμη θέση με τα κατάλληλα επιχειρήματα, δυνατή, καθώς το αδύναμο επιχείρημα θα μπορούσε να είναι και το πιο αμφιλεγόμενο ηθικά²⁸. Ενδεχομένως να καλλιεργούσε τον φόβο ότι κάποιος με την κατάλληλη και σωστή επιχειρηματολογία θα μπορούσε χειραγωγήσει την νεολαία ή τους δικαστές (αν επρόκειτο για μια δικαστική υπόθεση). Οι μαρτυρίες²⁹ λοιπόν υποδεικνύουν ότι ο Πρωταγόρας ήταν ένας από αυτούς που ασχολήθηκαν με τη διδασκαλία αλλά και τη συγγραφή αντιθετικών λόγων: ωστόσο όπως επισημαίνει η Lee, η ανάδειξη του περιεχομένου της *Αλήθειας* του Πρωταγόρα είναι δύσκολη και οι εικασίες μας στηρίζονται στους διαφορετικούς τίτλους που αποδίδονται κατά πάσα πιθανότητα στο ίδιο έργο³⁰. Το να εξασκείται κάποιος στο πώς να κάνει ένα αδύναμο επιχείρημα να υπερσχύει του εύλογου και λογικού, θα του δώσει τη δυνατότητα να κυριαρχεί σε κάθε συζήτηση. Ένας άνθρωπος λοιπόν ο οποίος ήταν γνωστός για την ικανότητα του να επιχειρηματολογήσει για ένα θέμα τόσο υπέρ όσο και κατά, ήταν ο Πρωταγόρας, ο οποίος όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω χρησιμοποιούσε κατά κόρον εύλογα, *εικότα* επιχειρήματα, αλλά και επιχειρήματα που δεν φάνταζαν τόσο λογικά, βλέποντας τα ενδεχομένως ως πρόκληση και ευκαιρία για εξέλιξη των ικανοτήτων του.

²⁷Όμοιως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων: ἡ γὰρ ἔνοχον ἀνάγκη ἢ μὴ

ἔνοχον εἶναι τῆ αἰτία: φαίνεται μὲν οὖν ἀμφοτέρω εἰκότα, ἔστι δὲ τὸ μὲν εἰκός, τὸ δὲ οὐχ ἄπλῶς ἀλλ' ὥσπερ εἴρηται: καὶ τὸ τὸν ἤττω δὲ λόγον κρείττω ποιεῖν τοῦτ' ἔστιν. καὶ

ἐντεῦθεν δικαίως ἐδυσχέρανον οἱ ἄνθρωποι τὸ Πρωταγόρου.

ἐπάγγελμα: ψεῦδος τε γὰρ ἔστιν, καὶ οὐκ ἀληθὲς ἀλλὰ

φαινόμενον εἰκός, καὶ ἐν οὐδεμιᾷ τέχνῃ ἀλλ' ἢ ἐν ῥητορικῇ καὶ ἐριστικῇ. Αριστοτέλης, Ρητορική 1402a18-25.

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Όπως του Κλήμη του Αλεξανδρινού, του Διογένη Λαέρτιου αλλά και του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα.

³⁰ Σύμφωνα με τη Lee (2005, 24-25) η *Αλήθεια* πέρα από *Καταβάλλοντες*, ενδεχομένως να τιτλοφορούνταν και ως *Αντιλογία*.

Τα *εικότα* γενικότερα παρουσιάζουν υποθέσεις που είτε είναι πράγματι εύλογες, είτε εντελώς ψευδείς, με την έννοια ότι έπαυαν να είναι υποθέσεις πιθανές, αλλά σπάνιες έως παράδοξες. Σε κάποιες περιπτώσεις σύμφωνα με το σχετικό άρθρο του Gagarin τα *εικότα* χρησιμοποιούνται όχι για να αθώσουν ή να καταδικάσουν την πράξη κάποιου, αλλά για να την ερμηνεύσουν³¹: στη δεύτερη Τετραλογία του Αντιφώντα γίνεται λόγος για τον φόνο ενός νεαρού από ακόντιο. Ο μηνυτής είναι ο πατέρας του θύματος, ενώ την υπεράσπιση του αθλητή που έριξε το ακόντιο έχει αναλάβει ο πατέρας. Επιδιώκει να μεταθέσει την ευθύνη. Ο πατέρας του νεκρού αγοριού απαιτεί ο δράστης να καταδικαστεί σε εξορία για *φόνον ακούσιον*, ενώ ο πατέρας του κατηγορουμένου, δεν αρνείται τον φόνο, αλλά τον ερμηνεύει. Ο θάνατος μπορεί να προκλήθηκε από τον γιό του που πραγματοποίησε την ρίψη του ακοντίου, ωστόσο επιμένει πως το ίδιο το θύμα είναι υπεύθυνο, καθώς μπήκε στα όρια που είχαν καθοριστεί, ενώ δεν έπρεπε να βρίσκεται στο συγκεκριμένο σημείο. Ο δράστης λοιπόν δεν διέπραξε κανενός είδους φόνο. Το σφάλμα ήταν του θύματος το οποίο εισέβαλε στην πορεία του ακοντίου.

Τα επιχειρήματα εκ του πιθανού ωστόσο διακρίνονται και σε ένα άλλο είδος. Πρόκειται για αυτά που ο Αριστοτέλης τα ονομάζει τινά *εικότα*, ή όπως χαρακτηρίζονται από τον Gagarin, τα αντίστροφα των *εικότων*³². Δύο τέτοια παραδείγματα βρίσκουμε στις σχετικές πηγές του 5^{ου} αιώνα. Το πρώτο το συναντάμε στον Αριστοτέλη, ενώ το δεύτερο στην πρώτη Τετραλογία του Αντιφώντα. Αυτά τα τινά *εικότα* ουσιαστικά αποτελούν μη αληθοφανή επιχειρήματα (*παρά το εικός*). Ωστόσο, επειδή δεν μπορούν να αποκλειστούν με βεβαιότητα, καταλήγουν να καθίστανται ουσιαστικά πιθανά- μόνο όμως εν μέρει (*τι εικός -τινά εικότα*)³³. Όπως παρατηρεί ο Αριστοτέλης, αυτά τα δύο είδη επιχειρημάτων φαντάζουν ισοδύναμα, στην πραγματικότητα όμως μόνο το ένα εκ των δύο μπορεί να αληθεύει απόλυτα (*απλώς*). Και ακριβώς σε αυτό το στοιχείο έγκειται η φράση που αποδίδει στον Πρωταγόρα, *τον ήττω δε λόγον κρείττω ποιειν*: το να προβάλλει κάποιος ένα *εικός* το οποίο ουσιαστικά θα ισχύσει μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, δηλαδή ένα *παρά το εικός*, το οποίο μάλιστα θα κερδίσει τις εντυπώσεις. Τα αντίστροφα των *εικότων* ανέτρεπαν λοιπόν, με εξίσου εύλογες υποθέσεις, τα ήδη κατατεθέντα *εικότα*. Αν τα πρώτα *εικότα* που παρουσιάζονταν γίνονταν δεκτά, τότε εν συνεχεία γίνονταν κατ' ανάγκην δεκτά και αντίστροφα τους, αν φυσικά κάποιος τα προσκόμιζε σε μια ανάλογη επιχειρηματολογία. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται αντίφαση. Η αντίφαση σε σχέση με τα *εικότα* και τα αντίστροφα τους έγκειται στο γεγονός πως εν

³¹Gagarin, 2003, 38.

³² Στο ίδιο.

³³ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 140213-15. γίνγεται γάρ τὸ παρὰ τὸ εἰκός, ὥστε εἰκός καὶ τὸ παρὰ τὸ εἰκός, εἰ δὲ τοῦτο, ἔσται τὸ μὴ εἰκός εἰκός. ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς, ἀλλ' ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἐριστικῶν τὸ κατὰ τί καὶ πρὸς τί καὶ πῆ οὐ προστιθέμενα ποιεῖ τὴν συκοφαντίαν, καὶ ἐνταῦθα παρὰ τὸ εἰκός εἶναι μὴ ἀπλῶς ἀλλὰ τί εἰκός.

τέλει δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιο συμπέρασμα ή στην καλύτερη των περιπτώσεων, είναι εξαιρετικά δύσκολο να διακρίνουμε κάποιο. Ο Αριστοτέλης στην *Ρητορική*³⁴ παρουσιάζει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του αντιστρόφου του εικότος³⁵, το οποίο αφορά έναν καβγά μεταξύ κάποιου αδύναμου άντρα με έναν δυνατό. Ο αδύναμος θα επισημάνει από την πλευρά του πως δεν θα ήταν λογικό να επιτεθεί σε έναν ισχυρότερο, ενώ ο δυνατός θα επικαλεστεί ακριβώς την ισχύ του έναντι του άλλου, ως αποτρεπτικό παράγοντα³⁶.

Κατανοούμε πως τα *εικότα* αλλά και αυτά που ονομάζει ο Αριστοτέλης *τινά εικότα* θα διαδραμάτιζαν έναν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην συγγραφή των αντιλογιών αφού, ιδιαίτερα σε «υποθέσεις» που θα φάνταζαν παράλογες να αναπτυχθούν, αυτού του είδους τα επιχειρήματα θα αποτελούσαν το «κλειδί» για την καλύτερη τεκμηρίωση της εκάστοτε άποψης. Η αντιλογική λοιπόν παρουσιάζεται συνδεδεμένη με την χρήση εικότων, διότι ακριβώς τα εύλογα επιχειρήματα είναι αυτά που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε οποιαδήποτε «φανταστική» συζήτηση ή δίκη (όπως θα επισημανθεί παρακάτω, στις *Τετραλογίες* του Αντιφώντα) και γενικότερα σε κάθε περίπτωση η οποία δεν αξιοποιεί ή δεν έχει να αξιοποιήσει απτά τεκμήρια. Όπως θα φανεί και στην εξέταση των *Τετραλογιών*, η ανάπτυξη των εικότων γίνεται σε περιπτώσεις που δεν υπάρχουν μάρτυρες ή που το θέμα δεν καλύπτεται ξεκάθαρα από τον αθηναϊκό νόμο, ώστε να δοθεί μια άμεση λύση.

Στους *Δισσούς Λόγους*, όπως φανερώνει και ο τίτλος του έργου, οι αντιλογίες επιστρατεύονται διότι δεν υπάρχει μια μόνο επικρατούσα άποψη για τα υπό εξέταση θέματα: υπάρχουν δύο εξίσου εύλογες και δημοφιλείς θέσεις. Μπορούμε να παραλληλίσουμε τα εικότα με τα ένδοξα του Αριστοτέλη, καθώς και οι δύο «όροι» αντιστοιχούν σε απόψεις οι οποίες γίνονται αποδεκτές μέχρι να αναιρεθούν. Ειδικότερα, τα εικότα δεν αντιπροσωπεύουν εξ ολοκλήρου την αλήθεια, αλλά συνιστούν μία άποψη (ή πολλές) που μπορεί να αληθεύει. Δεν αποτελούν απαραίτητα συμπεράσματα των πολλών, ωστόσο επειδή ακριβώς είναι πιθανό να ισχύουν, είναι πειστικά. Τα δεχόμαστε μέχρι αποδείξεως του εναντίου. Τα ένδοξα είναι κάποιες κοινές αποδοχές, αφορούν είτε εντυπώσεις της πλειοψηφίας είτε των περισσοτέρων «σοφών» και δεν αποτελούν βεβαιότητα, καθώς υπάρχει πάντα η περίπτωση να διαψευστούν. Τόσο λοιπόν τα εικότα, όσο και τα ένδοξα, συμβάλλουν στο να αναπτυχθεί μία θέση, μια υπόθεση, ακόμη και αν δεν υπάρχουν στέρεα επιχειρήματα.

³⁴ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1402a17-28.

³⁵ Gagarin, 2003, 38.

³⁶ Για την ίδια περίπτωση συζητάει και ο Σωκράτης με τον Φαίδρο στον ομώνυμο διάλογο. Πλάτων, *Φαίδρος*, 273c.

Η Striker³⁷ στην απόπειρα της να διακρίνει τους σοφιστές από τους ρήτορες και τους φιλοσόφους, καταλήγει πως οι σοφιστές του 5^{ου} αιώνα πρέπει να αναφέρονται ως διαλεκτικοί, σύμφωνα με την ορολογία που προτείνει ο Αριστοτέλης. Οι σοφιστές, όπως γενικότερα παρουσιάζονται, φέρουν ακριβώς τα γνωρίσματα που αποδίδει ο Σταγειρίτης σε αυτούς που αποκαλεί διαλεκτικούς: χρησιμοποιούν *ένδοξα* και έτσι δημιουργούν αντιθετικούς λόγους. Εκεί ακριβώς εντοπίζει η Striker την διαφορά φιλοσόφων και σοφιστών: οι φιλόσοφοι θα θέσουν ως υπόθεση τους για την διερεύνηση οποιουδήποτε θέματος, μόνο αληθή επιχειρήματα- όχι διφορούμενα.³⁸ Μπορούμε να υποθέσουμε πως μοιάζουν ή και ότι τα ίδια αποτελούν εικότα/εύλογα επιχειρήματα, καθώς είναι και αυτά φαινομενικά σωστά μέχρι αποδείξεως του εναντίου.

Για τους ρήτορες ή τους σοφιστές της εποχής, η συγγραφή αντιθετικών θέσεων θα αποτελούσε σημαντικό κομμάτι πρακτικής για όσους ήθελαν να τελειοποιήσουν τις ικανότητες τους στον *λόγο*. Μπορούμε να υποθέσουμε πως οδηγούσε στην ανάπτυξη της ικανότητας του να υποστηρίζει κάποιος επαρκώς τον φαινομενικά αδύναμο λόγο, κάνοντάς τον πλέον δυνατό³⁹. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Αριστοτέλη⁴⁰, αλλά και την κωμωδία του Αριστοφάνη *Νεφέλες*, είχαν την ικανότητα να παρουσιάζουν ένα αδύναμο επιχείρημα ως εύλογο πείθοντας έτσι το κοινό. Ο Gagarin παρατηρεί πως είναι δύσκολο να διακρίνουμε το αδύναμο επιχείρημα από το πραγματικά «καλό». Πράγματι, δεν είναι εύκολο να εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα σε σχέση με το ποιος είναι σε κάθε περίπτωση ο δυνατός ή ο αδύναμος λόγος. Αυτό όμως είναι το ζητούμενο και όχι το πρόβλημα. Το να μην μπορεί κάποιος να εντοπίσει ποιο επιχείρημα ήταν προβληματικό και ποιο όχι αποτελεί κατόρθωμα των σοφιστών και όχι ασάφεια. Αποδεικνύει πως κατάφεραν να υποστηρίξουν επαρκώς και τις δύο πλευρές. Ο Gagarin⁴¹ σε σχέση με το παραπάνω ερώτημα υποθέτει πως ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι μπορεί να κάνει τον *ηττω λόγον κρείττω* διότι ακριβώς θέλει να επιτύχει αυτή την σύγχυση χρησιμοποιώντας «σχετικούς όρους», όρους δηλαδή οι οποίοι ενδεχομένως να υπόκεινται σε «νοηματικές» αλλαγές ανάλογα με τις περιστάσεις ή το άτομο. Πιθανώς να στόχευε σε μια επανεξέταση των όρων αυτών. Ο λόγος ωστόσο για τον οποίο κάποιοι σοφιστές εκπαιδούνταν ή εκπαίδευαν άλλους στο να αναπτύσσουν αντιθετικά επιχειρήματα ενδεχομένως να μην είχε ως σκοπό την πειθώ ή να μην ήταν αποτέλεσμα της προσπάθειας τους για προσέλκυση μαθητών οι οποίοι μάλιστα θα πλήρωναν αδρά, όπως υπονοεί ο Πλάτων σε κάθε αναφορά που κάνει στους

³⁷ Striker 1996, 4.

³⁸ Striker, 1996, 8.

³⁹ Woodruff, 1999, 295.

⁴⁰ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1402a23..

⁴¹ Gagarin, 2002, 26.

αντιλογικούς⁴². Ο Πρωταγόρας για παράδειγμα, στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα αφενός συνδέει την σοφιστική τέχνη με πρόσωπα του παρελθόντος, όπως τον Όμηρο κ.α, και αφετέρου περιγράφει σε τι χρησιμεύει το επάγγελμα αυτό το οποίο ο ίδιος ασκεί. Έτσι, ο σοφιστής μορφώνει ανθρώπους σχετικά με το πώς πρέπει να διαχειρίζονται (ποιος είναι ο σωστός τρόπος να διοικούν) τις οικιακές τους υποθέσεις, αλλά επίσης προσφέρει αναγκαίες γνώσεις για την κοινωνική και πολιτική ζωή- όσοι μαθητεύουν κοντά του γίνονται ικανοί στις πράξεις και στα λόγια, μπορούν δηλαδή να επιχειρηματολογήσουν πειστικά μπροστά στο κοινό⁴³.

Πράγματι, όπως υποστηρίζει και ο Gagarin⁴⁴, ίσως να είχαν ως στόχο τους την πειθώ. Ενδεχομένως προσπαθούσαν να αναδείξουν την δύναμη των επιχειρημάτων, ότι δηλαδή με την ορθή τους χρήση μπορούν δύο αντιθετικές υποθέσεις να υποστηριχθούν επαρκώς. Πέρα όμως από την προσπάθεια να πείσουν, οι σοφιστές είναι πιο πιθανό να επιδίωκαν την εμπλοκή τους σε συζητήσεις οι οποίες έπαιρναν την μορφή αντιθετικών λόγων, ώστε να μπορέσουν οι ίδιοι να ανακαλύψουν νέες μεθόδους για την ανάπτυξη επιχειρημάτων ή για να εξετάσουν την αποτελεσματικότητα των μεθόδων που ήδη κατείχαν. Μπορεί ακόμη να στόχευαν στην διεξοδική ανάλυση κάποιου θέματος, ή απλά στην διασκέδαση του ακροατηρίου. Ας μην ξεχνάμε και τους ρόλους των *παιγνίων*. Το *Ελένης Εγκώμιον* αποτελεί μια δοκιμασία που θέτει ο Γοργίας στον ίδιο του τον εαυτό, αν θα καταφέρει να αποκαταστήσει την φήμη της Ελένης με τα επιχειρήματα του – στόχος του μπορεί είναι η υπερίσχυση της λογικής και η ανάδειξη της αλήθειας, δεν μπορούμε ωστόσο να απορρίψουμε και την πιθανότητα ενός ρητορικού παιχνιδιού. Ο λόγος *Υπέρ του Αδυνάτου* του Λυσία, σύμφωνα με την σύγχρονη έρευνα, δεν αποκλείεται να αποτελεί και εκείνος παίγνιον, καθώς δεν είναι λίγα τα σημεία που ο κατηγορούμενος φαίνεται να δοκιμάζει την υπομονή και την ανεκτικότητα των δικαστών. Ένα από τα αρκετά παράδοξα⁴⁵ που συναντώνται αποτελεί και η αναφορά στην *αντίδοση* : ο αδύνατος

⁴² δηλον γὰρ ὡς εἰ μήτε ἀντέλεγον ὀρθῶς μήτε ἐκείνοις ἐφαίνοντο, φαινόμενοι τε εἰ μὴδὲν αὐτῶν μᾶλλον ἐδόκουν διὰ τὴν ἀμφισβήτησιν εἶναι φρόνιμοι, τὸ σὸν δὴ τοῦτο, σχολῆ ποτ' ἂν αὐτοῖς τις χρήματα διδοῦς ἤθελεν ἂν τούτων αὐτῶν μαθητὴς γίγνεσθαι. Πλάτων, Σοφιστής, 233b.

⁴³ καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν Πλάτων, Πρωταγόρας, 319a.

⁴⁴ Gagarin 2002,30.

⁴⁵ Ευχαριστεί τον κατήγορο για την ευκαιρία που του έδωσε να λογοδοτήσει για τον βίο του. Αυτή η εισαγωγή, είναι μεν κοινότοπη αλλά θα ταίριαζε περισσότερο σε κάποιον κατήγορο και όχι κατηγορούμενο. Επίσης, η μια κατηγορία αφορά το γεγονός ότι ιππεύει άλογα, την οποία αντικρούει λέγοντας πως αν είχε την οικονομική δυνατότητα θα αγόραζε ένα μουλάρι για να ιππεύει. Λυσίας, *Υπέρ του Αδυνάτου*, 6.

επιχειρηματολογεί υποστηρίζοντας πως αν επιλέγονταν ως χορηγός για τραγικούς αγώνες και προκαλούσε τον κατηγορο σε ανταλλαγή περιουσίας, ο άντρας αυτός θα προτιμούσε να κάλυπτε στο δεκαπλάσιο τα έξοδα της παράστασης, από το να ανταλλάξει την περιουσία του με τον κατηγορούμενο⁴⁶. Το παράδοξο έγκειται στο γεγονός ότι ο κατηγορούμενος είναι ένας άπορος άνθρωπος με κάποια σωματική αδυναμία και επομένως δεν δύναται να επιλεγεί ως τέτοιος χορηγός. Παρακάτω θα τονίσει στους δικαστές πως αν τον κρίνουν σωματικά ικανό, τότε θα μπορεί να διεκδικήσει και μια θέση ανάμεσα στους εννέα άρχοντες⁴⁷. Υπάρχει βέβαια πάντα η περίπτωση να πρόκειται για λόγο που εκφωνήθηκε και ο λογογράφος να ακολουθεί τέτοιο ανορθόδοξο τρόπο, διότι ακριβώς έχει αδύναμη υπόθεση. Παρόλα αυτά είναι εξίσου εύλογο να υποθέσουμε πως το κίνητρο που ο Λυσίας συνέγραψε έναν τέτοιο υποθετικό λόγο είναι για να διαφημίσει την ικανότητά του στην λογογραφία ή απλά για να παρωδήσει τη ρητορική τέχνη. Η ρητορική τέχνη, όπως και η σοφιστική, δεν είναι εύκολο να οριοθετηθεί. Δεν είναι σαφές αν αποτελούνταν από ένα σύνολο κανόνων καθώς όπως γίνεται φανερό ο εκάστοτε ρήτορας θα μπορούσε να επιστρατεύσει με ευκολία διαφορετικά μέσα σε σχέση με κάποιον άλλο «συνάδελφο» του.

⁴⁶ Λυσίας, *Υπέρ του Αδυνάτου*, 9.

⁴⁷ Στο ίδιο, 13.

Αντιλογίες

Όπως ίσως έχει φανεί από την μέχρι τώρα πορεία της έρευνας μας, η αντιλογική, η τέχνη δηλαδή του να αντικρούει κανείς τις θέσεις του αντιπάλου του μέσω νέων επιχειρημάτων, ουσιαστικά αποτελούσε μια μέθοδο διερεύνησης. Δυστυχώς, δεν διασώζονται τέτοιου είδους «εγχειρίδια» που θα μπορούσαν να διαφωτίσουν την έρευνα μας, σαν αυτά που λέγεται ότι συνέγραψε ο Πρωταγόρας ή ο Γοργίας. Η ύπαρξη έμμεσων πηγών, σαν αυτές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη αποτελεί φυσικά ευτύχημα, ωστόσο η αξιοπιστία αυτών είναι αμφισβητήσιμη αφού δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα οι συγκεκριμένοι συγγραφείς να έχουν αλλοιώσει τις πληροφορίες που παραθέτουν, ακούσια ή εκούσια. Οι πληροφορίες που αντλούμε από τον Πλάτωνα για παράδειγμα, δεν είναι εντελώς αξιόπιστες καθώς αφενός εντάσσονται σε ένα φιλοσοφικό έργο, και όχι ιστορικό, και αφετέρου είναι «μεροληπτικές». Οι επόμενες γενιές μελετητών, ελλείψει μαρτυριών, βασίστηκαν στο πλατωνικό έργο. Σε σχέση μάλιστα με τον Αντισθένη, του οποίου τις απόψεις θα εξετάσουμε στη συνέχεια, φαίνεται πως το περιεχόμενο του *Ευθύδημου* έδρασε καταλυτικά στις μεταγενέστερες πηγές καθώς η πλειοψηφία των μελετητών, κρίνοντας πως η κριτική του συγκεκριμένου έργου έχει στο στόχαστρο τον Αντισθένη, ανέτρεξε στον συγκεκριμένο διάλογο του Πλάτωνα ώστε να αντλήσει περισσότερα στοιχεία για τον ίδιο και τη διδασκαλία του⁴⁸.

Φαίνεται πως η θεματική των αντιλογιών αντλούνταν από την καθημερινή ζωή των πολιτών: ένας λόγος που τέτοια κοινά θέματα επανεξετάζονταν δείχνει ενδεχομένως πως σε ένα μεγάλο ποσοστό οι Αθηναίοι πολίτες, αυτοί δηλαδή που είχαν πολιτικά δικαιώματα και συνεπώς συμμετείχαν στα κοινά και τις δημόσιες συζητήσεις, «επιζητούσαν» τα έργα αυτά ή, αντίστροφα, οι αντιλογίες είχαν τέτοια θεματική ώστε να προσελκύσουν το ενδιαφέρον του κοινού. Ήταν ζητήματα τα οποία δεν είχαν «επιλυθεί», δεν υπήρχε δηλαδή μόνο μια επικρατούσα άποψη για αυτά, επομένως η πορεία κάθε νέας συζήτησης ενδεχομένως να περιείχε εκπλήξεις για το κοινό. Το γεγονός ότι οι αντιλογίες δεν στόχευαν απαραίτητα στην πειθώ ούτε «αγωνιούσαν» για την εξαγωγή συμπεράσματος, αλλά μάλλον στην απλή διερεύνηση του εκάστοτε θέματος είχε ως αποτέλεσμα την ελεύθερη ανάπτυξη απόψεων και πιθανοτήτων. Οι συζητήσεις πρέπει να ήταν απαιτητικές και όποιος εμπλέκονταν σε αυτές προφανώς είχε ήδη κατακτήσει κάποια υποτυπώδη ευχέρεια στον λόγο και σίγουρα θα διατηρούσε ένα *πρόχειρο* απόθεμα δυνατών επιχειρημάτων: ο κάθε αντιθετικός λόγος ανασκεύαζε τον προηγούμενο και έτσι ο ομιλητής ή συγγραφέας έπρεπε να χρησιμοποιεί τα πιο εκλεπτυσμένα επιχειρήματα, ή διαφορετικά τα πιο εύλογα. Όσο πιο πιθανό ήταν ένα επιχείρημα τόσο πιο έντονη θα γινόταν και η αντιλογία. Οι αντιλογίες λοιπόν, σίγουρα διασκέδαζαν από παιδαγωγική άποψη τους ακροατές και επίσης εξασκούσαν όποιον εμπλέκονταν σε αυτές. Η απουσία συμπεράσματος δεν μειώνει την αξία τους καθώς στη χειρότερη περίπτωση κοινό και συγγραφείς /ομιλητές είχαν τουλάχιστον αποβάλει τις αδύναμες γνώμες και είχαν

⁴⁸ Denyer 1991, 28.

παραμερίσει τυχόν παραλογισμούς που θα προκύπταν από την «εύκολη» και άρα άκριτη παραδοχή κάποιας θέσης.

Δύο σωζόμενα κείμενα που πιθανότατα παρουσιάζουν τον τρόπο με τον οποίο τα εγχειρίδια που συνέτασσαν οι σοφιστές και στα οποία διαπραγματεύονταν διάφορα θέματα με τη μορφή αντιλογιών, είναι όπως έχουμε ήδη αναφέρει οι *Δισσοί Λόγοι*, οι *Τετραλογίες* του Αντιφώντα αλλά και οι πραγματείες *Αίας* και *Οδυσσέας* του Αντισθένη. Τα συγκεκριμένα συνιστούν δείγματα αντιλογιών. Το ενδιαφέρον ωστόσο που παρουσιάζουν και για αυτό άλλωστε επιλέγονται στη συγκεκριμένη εργασία για περαιτέρω έρευνα, είναι πως παρόλο που εμπίπτουν στην κατηγορία των αντιλογιών είναι δηλαδή αντιπροσωπευτικά, διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους. Η αντιλογική όπως θα επιδιώξω να υποστηρίξω, έχει πολλές πτυχές: μπορεί να επιστρατεύεται για να βοηθήσει στην εξαγωγή συμπεράσματος, μπορεί πράγματι να επιδιώκει τα αντίθετα αποτελέσματα, να θέτει ως στόχο της δηλαδή τη σύγχυση του ακροατηρίου, του αντιπάλου, του αναγνώστη. Η αρνητική χροιά που έχει αποκτήσει οφείλεται προφανώς στο γεγονός πως κάποιοι από αυτούς που εξασκούνταν στον «διάλογο», στις σύντομες ερωτήσεις και απαντήσεις, κατέληγαν να χρησιμοποιούν την αντιλογική απλά για να δημιουργήσουν σύγχυση στο συνομιλητή και να τον αποκλείσουν από την ίδια τη συζήτηση: το αρχικά κυρίαρχο θέμα παραμερίζονταν και η συζήτηση έδινε τη σκυτάλη σε μια λογομαχία, η οποία μπορούσε να έχει προκύψει από ένα δευτερεύον έως και ασήμαντο στοιχείο. Αυτή προφανώς η χρήση της αντιλογικής την έκανε να μοιάζει περισσότερο στην εριστική τέχνη, παρά στη διαλεκτική. Η έμφαση που έδινε η πλειοψηφία στην ανάδειξη νικητή στις συζητήσεις, ενδεχομένως να οδήγησε την αντιλογική σε στόχο διαφορετικό από την αναζήτηση της αλήθειας ή τουλάχιστον από ο,τι μοιάζει περισσότερο να είναι αληθινό. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξεταστούν τα έργα *Τετραλογίες* και *Δισσοί Λόγοι*.

Οι Τετραλογίες του Αντιφώντα

Για να κατανοηθεί πλήρως η μορφή των αντιλογιών θα εστιάσουμε σε δύο ενδεικτικά έργα τα οποία φαίνεται να εμπίπτουν στην εν λόγω κατηγορία : τους *Δισσούς Λόγους* και τις *Τετραλογίες*. Οι *Τετραλογίες*, τα σύντομα αυτά κείμενα του Αντιφώντα έχουν δυσκολέψει τους μελετητές καθώς η πατρότητα τους είναι αμφισβητήσιμη. Η απουσία ιστορικής πηγής η οποία θα διαφώτιζε την ταυτότητα του συγγραφέα, αλλά και άλλοι σημαντικοί παράγοντες, όπως η γλώσσα⁴⁹ και το ύφος των *Τετραλογιών*, διαφέρουν σημαντικά από τα υπόλοιπα έργα του Αντιφώντα και δυσχεραίνουν την έρευνα. Πέρα από την γλώσσα, κάποιοι μελετητές, στην προσπάθεια τους να διακρίνουν τον ρήτορα από τον σοφιστή, έχουν εστιάσει και στο περιεχόμενο των έργων αυτών, καταλήγοντας στο ότι δεν ακολουθούν το νομικό σύστημα της εποχής. Δεν έχουν κοινά στοιχεία με τους δικανικούς λόγους του Αντιφώντα, οι οποίοι όπως είναι φυσικό αναφέρονται σε νόμους της εποχής και γενικότερα φέρουν τα χαρακτηριστικά ενός τυπικού δικανικού λόγου. Ο Gagarin ωστόσο υποστηρίζει πως, απ' τη στιγμή που οι Τετραλογίες συνιστούν αντιθετικούς λόγους και συνεπώς δεν στοχεύουν στο να πείσουν κάποιο ακροατήριο ή δικαστήριο, είναι φανερό πως δεν χρήζουν ακριβούς αναφοράς στο δικαστικό σύστημα της εποχής. Παράλληλα, οι Τετραλογίες έχουν στοιχεία που μπορούμε να αποδώσουμε και σε κάποιον ρήτορα, εν προκειμένω τον Αντιφώντα, εντοπίζεται λοιπόν μια συνέπεια μεταξύ των υπόλοιπων έργων του Αντιφώντα και των Τετραλογιών. Οι διαφορές που εντοπίζονται οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι η πραγματεία των Αντιλογιών στοχεύει στην εξάσκηση του ακροατηρίου ή και του ίδιου του ρήτορα, εστιάζει στην ανάδειξη της δύναμης των επιχειρημάτων, κατά πόσο αυτά είναι πειστικά, ενώ οι πραγματικά δικανικοί λόγοι που αποδίδονται στον Αντιφώντα προορίζονταν για εκφώνηση σε δίκες⁵⁰.

Οι Τρεις Τετραλογίες αφορούν υποθέσεις φόνων. Οι λόγοι του κατηγορου και του κατηγορούμενου εναλλάσσονται και είναι στο σύνολο τέσσερις. Πρώτος παίρνει τον λόγο ο κατηγορος, ενώ ακολουθεί η υπεράσπιση του κατηγορούμενου. Στη συνέχεια ο μηνυτής ανασκευάζει την απολογία του κατηγορούμενου, ο οποίος στην τελευταία του «ομιλία» παρουσιάζει νέα επιχειρήματα υπέρ της αθωότητας του- για την ακρίβεια ολοκληρώνει την απολογία του προσκομίζοντας άλλοθι, ενώ αφήνει

⁴⁹ Κάποιοι ιωνικοί τύποι, οι οποίοι δεν συναντώνται σε κανένα άλλο έργο του Αντιφώντα. Οι *Τετραλογίες* ωστόσο είναι γενικότερα γραμμένες σε αττική διάλεκτο.

⁵⁰ Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί πως κατά την αρχαιότητα, η πατρότητα των Τετραλογιών δεν είχε αμφισβητηθεί (Gagarin, 2002, 52-53)- η κίνηση για αμφισβήτησή τους ξεκίνησε κατά τον 19^ο αιώνα. Πιστεύω ακόμη πως θα ήταν χρήσιμο να αντιπαραβάλουμε την περίπτωση των Τετραλογιών με το προαναφερθέν έργο του Λυσία: η πατρότητα του *Υπερ του Αδινάτου*, δεν έχει αμφισβητηθεί, έχει όμως εντελώς διαφορετικό ύφος από τα υπόλοιπα έργα του ρήτορα αυτού.

στην διάθεση του δικαστηρίου και τους δούλους του ώστε να αποδειχθεί η αθωότητα του. Στον πρώτο λόγο της πρώτης Τετραλογίας, ο Αντιφών επιστρατεύει ξεκάθαρα την τέχνη των αντιλογιών και κάνει τον φαινομενικά αδύναμο λόγο δυνατό και το αντίστροφο. Κάθε δυνατό επιχείρημα του μηνυτή για καταδίκη του κατηγορουμένου, γίνεται για τον τελευταίο ένα αδύναμο εϊκός για την ενοχή του και ταυτόχρονα δυνατό για την αθώωση του. Γίνεται φανερό πως ο ίδιος χρησιμοποιεί μόνο εϊκότα, δηλαδή επιχειρήματα εκ του πιθανού με την εξαίρεση της έμμεσης μαρτυρίας ενός δούλου. Η δεύτερη αντιλογία του Αντιφώντα αφορά τον φόνο ενός νεαρού από ακόντιο. Ο μηνυτής είναι ο πατέρας του θύματος, ενώ την υπεράσπιση του αθλητή που έριξε το ακόντιο έχει αναλάβει ο άλλος πατέρας. Έχουμε και πάλι τέσσερις λόγους, δύο του κατηγορούμενου και δύο του κατηγορούμενου. Ωστόσο, στην προκειμένη υποθετική δίκη έχουμε μετάθεση της ευθύνης από τον κατηγορούμενο στον κατηγορο και γίνεται μια προσπάθεια να ερμηνευθεί το γεγονός και όχι να αναιρεθεί.

Ο συγγραφέας στην τρίτη Τετραλογία είναι σύντομος, τα επιχειρήματα ωστόσο είναι αρκετά πιο περίπλοκα. Αφορά ανθρωποκτονία που συνέβη πάνω σε μια οινοποσία. Όπως παρατηρεί ο Gagarin, το θέμα της συγκεκριμένης τετραλογίας θα αποτελούσε κάτι ιδιαίτερα οικείο για τους Αθηναίους της εποχής, και προσωπικά υποθέτω πως θα παρουσίαζε και μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τις δύο προηγούμενες. Η υπόθεση αφορά τον φόνο ενός ηλικιωμένου από ένα άτομο νεαρής ηλικίας. Το θύμα για την ακρίβεια τραυματίστηκε αλλά, παρόλο που νοσηλεύτηκε για αρκετές μέρες, πέθανε. Οι συγγενείς του θύματος κατηγορούν τον νεαρό για εκούσιο φόνο, ενώ ο ίδιος ισχυρίζεται πως αφενός το θύμα επιτέθηκε πρώτο, άρα ο ίδιος βρισκόταν σε αυτοάμυνα, και αφετέρου το βάρος της ευθύνης πέφτει στον γιατρό, διότι σε εκείνον είχε ανατεθεί η θεραπεία του γέροντα.

Οι Τετραλογίες συνιστούν υπόδειγμα αντιθετικών λόγων, και μάλιστα λόγων που σε μια αρχική προσέγγιση παρουσιάζονται αδύναμοι να υποστηριχθούν. Στην Πρώτη Τετραλογία για παράδειγμα, με τον πρώτο λόγο του κατηγορούμενου, το αποτέλεσμα της δίκης αρχικά φαντάζει βέβαιο- τα επιχειρήματα του είναι τόσο λογικά που ο κατηγορούμενος δεν έχει σχεδόν καμία ελπίδα αθώωσης. Όταν όμως ο ίδιος περνάει στην υπεράσπιση του και ανασκευάζει τα επιχειρήματα του ενάγοντα, ο αναγνώστης αναθεωρεί και πλέον αρχίζει να αμφισβητεί αν ο κατηγορούμενος είναι ο πραγματικός δράστης. Καταλαβαίνουμε λοιπόν πως οι Τετραλογίες δεν σκοπεύουν να πείσουν- αν το ζητούμενο ήταν η πειθώ, ο Αντιφών θα είχε παραθέσει και τους σχετικούς νόμους πχ. περί ανθρωποκτονίας⁵¹, ώστε να δώσει μια λύση. Θα μπορούσε επίσης να είχε καταστήσει κάποιο από τα επιχειρήματα, λιγότερο πειστικό. Ωστόσο δεν προκύπτει κάτι τέτοιο από την εξέταση τους. Οι λόγοι και οι αντίλογοι των *Τετραλογιών* δρουν αποτελεσματικά. Ο Zuntz παρατηρεί συγκεκριμένα για την δεύτερη πως «σε ολόκληρη την Τετραλογία δεν υπάρχει ούτε μία πρόταση που η δομή της να μην είναι ουσιαστικά και σαφώς διαμορφωμένη με έναν και μόνο στόχο:

⁵¹ Gagarin, 2002, 104.

την πειθώ». ⁵². Ο στόχος είναι η ανάπτυξη και σύγκρουση των αντιθετικών επιχειρημάτων χωρίς να επιδιώκεται κάποιο συμπέρασμα, άλλωστε δεν πρόκειται καν για λόγο που εκφωνήθηκε. Οι δίκες δεν είναι πραγματικές, αλλά υποθετικές. Όπως επισημαίνει και ο Gagarin, τα γεγονότα που παρουσιάζονται αποτελούν δημιουργήματα του ίδιου του συγγραφέα, η δε επιχειρηματολογία που χρησιμοποιείται δεν είναι από αυτές που θα έφερναν το επιθυμητό αποτέλεσμα σε κάποια δίκη ⁵³. Σε αντίθεση με άλλους δικαστικούς λόγους, οι Τετραλογίες του Αντιφώντα δεν βασίζονται σε τυχόν αποδεικτικά στοιχεία ούτε και μαρτυρίες, παρόλο που στο τέλος της πρώτης ο κατηγορούμενος καλεί τους δικαστές να εξετάσουν τους δικούς του δούλους. Δεν υπάρχουν δηλαδή αντικειμενικά πειστήρια, γνωστά από την διάκριση που κάνει ο Αριστοτέλης ως άτεχνες πίστεις ⁵⁴, παρά μόνο έντεχνες. Οι έντεχνες πίστεις αποτελούν δημιουργήματα του εκάστοτε ρήτορα και βασίζονται στην δεινότητα του. Είναι το μέσο με το οποίο θα αποδείξει τις ικανότητες του. Κάνει χρήση των λογικών επιχειρημάτων, των εικότων τα οποία μπορεί να βασίζονται σε ήθη, σε πάθη, σε κοινές γνώμες και προσπαθεί να εξασφαλίσει την εύνοια ενός φανταστικού ακροατηρίου. ⁵⁵

Η μορφή των ρητορικών/ σοφιστικών επιχειρημάτων προφανώς αποτελούσε αντικείμενο έρευνας ίσως διότι τα όρια μεταξύ ρητορικής και σοφιστικής ήταν ρευστά. Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση για τις έντεχνες και άτεχνες πίστεις (τις αποδείξεις που θα χρησιμοποιήσει δηλαδή ο ρήτορας για να εδραιώσει το επιχείρημα του) η οποία μπορεί να αξιοποιηθεί με κάποιου είδους επιφύλαξη ώστε να διαφωτιστεί ο ρόλος του Αντιφώντα ως ρήτορα, αντλείται από ένα χωρίο του Αριστοτέλη. Η επιφύλαξη έγκειται κυρίως στο γεγονός πως ο φιλόσοφος αναφέρεται στην ρητορική και όχι στην σοφιστική, στην οποία ανήκουν οι Τετραλογίες και, ως γνωστόν, ο ίδιος κατέκρινε μεν τη σοφιστική ως μια φαινομενική σοφία ⁵⁶. Παρόλα αυτά ο Αριστοτέλης θεωρούσε την ρητορική *αντίστροφον τη διαλεκτική (η ρητορική είναι αντίστοιχη της διαλεκτικής/ είναι παράλληλη με τη διαλεκτική)* ⁵⁷, πιθανότατα με την έννοια ότι τόσο η ρητορική όσο και η διαλεκτική «καταπιάνονται»/ ασχολούνται με τα ίδια θέματα, αλλά και διότι θεωρούσε πως και οι δύο στοχεύουν στην εξεύρεση της αλήθειας ⁵⁸. Ο Αριστοτέλης αναφέρει πως ο εκάστοτε ρήτορας «οφείλει να

⁵² Zuntz, 2003, 95.

⁵³ Gagarin, 2002, 106.

⁵⁴ Νόμοι, έγγραφα όπως συμβόλαια κ.α, καταθέσεις, ομολογίες δια βασάνου.

⁵⁵ Την διάκριση σε έντεχνους και άτεχνους πίστεις την κάνει ο Αριστοτέλης στο έργο του *Ρητορική*, 1356a-1356d.

⁵⁶ Αριστοτέλης, *Σοφιστικοί Έλεγχοι*, 165a21.

⁵⁷ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1354a.

⁵⁸ Για λεπτομέρειες σχετικά με την σχέση ρητορικής και διαλεκτικής στον Αριστοτέλη βλ. Crubellier & Pellegrin, 2001, 158-166.

χρησιμοποιεί τις μη τεχνικές αποδείξεις, ενώ οφείλει να βρίσκει τις τεχνικές»⁵⁹. Είναι αναγκαίο ο εκάστοτε ρήτορας να μην αποκρύπτει αλλά να χρησιμοποιεί τις αποδείξεις αυτές, τις άτεχνες πίστεις, που δεν εξαρτώνται και δεν επηρεάζονται από τον ίδιο, ώστε (ενδεχομένως) να εξασφαλίσει την αλήθεια. Ο Αντιφών ωστόσο έχει παραλείψει εντελώς από τις Τετραλογίες του αυτές τις πολύ σημαντικές για τους δικανικούς λόγους, μαρτυρίες (άτεχνες πίστεις).

Οι λόγοι έχουν συντεθεί με βάση τα εικότα που ο Αντιφών κατάφερε να αναπτύξει. Καθώς αφορούν υποθετικές δίκες θα αποτελούσαν αντικείμενο εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος για τους Αθηναίους. Σαφώς θα τους βοηθούσε ιδιαίτερα στην ανάπτυξη αυτών των δεξιοτήτων οι οποίες, την συγκεκριμένη εποχή, είναι σχεδόν επιτακτικές για όσους θέλουν να παρευρίσκονται και να συμμετέχουν σε συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα στην αγορά αλλά και σε όσους εμπλέκονται σε δικαστικές διαμάχες. Στις τρεις Τετραλογίες του Αντιφώντα αυτό ακριβώς που προκαλεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη είναι η απουσία κάποιας ετυμηγορίας: δεν επιτυγχάνεται αθώωση του κατηγορουμένου ούτε καταδίκη. Οι δύο αντίθετες πλευρές εκθέτουν τα επιχειρήματά τους, και ο αναγνώστης δεν μαθαίνει ποια πλευρά εν τέλει δικαιώνεται σε αυτές τις δίκες. Γίνεται «έρμαιο» των λόγων που εκτίθενται, ωστόσο μπαίνει στην διαδικασία να σκεφτεί και να εξετάσει ο ίδιος τα επιχειρήματα που παρουσιάζονται. Συνεπώς μπορούμε να κατανοήσουμε την σημαντικότητα των Τετραλογιών, οι οποίες «ενσαρκώνουν» μια συνηθισμένη δραστηριότητα των διανοούμενων της εποχής και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και του Σωκράτη.

⁵⁹ Αριστοτέλης, ο.π., 1355b39.

Δισσοί Λόγοι

Η πραγματεία των *Δισσών Λόγων* περιλαμβάνει εννέα δοκίμια: στα πρώτα τέσσερα εξετάζει την ταύτιση ή μη ταύτιση συγκεκριμένων αντιθετικών εννοιών (το καλό και το κακό, το ταιριαστό και το αταίριαστο), ενώ στα υπόλοιπα κεφάλαια αναπαράγει κάποια γνωστά θέματα της εποχής του 5^{ου} με 4^ο αιώνα π.Χ.⁶⁰- θέματα που απασχόλησαν γνωστούς σοφιστές, όπως για παράδειγμα αν η αρετή είναι ή όχι διδακτική. Τα κεφάλαια αυτά δεν συνδέονται θεματικά μεταξύ τους⁶¹, ενώ το τελευταίο κεφάλαιο ολοκληρώνεται απότομα- για κάποιους μάλιστα παρουσιάζεται ημιτελές⁶². Ο συγγραφέας είναι άγνωστος και το έργο βρέθηκε στα χειρόγραφα του Σέξτου του Εμπειρικού. Πολλοί θεωρούν πως πρόκειται για κάποια ασήμαντη πραγματεία, χωρίς κάποια αξία για την φιλοσοφική έρευνα⁶³. Η επικρατούσα άποψη των ερευνητών θέλει τους *Δισσούς Λόγους* να εμπίπτουν στην κατηγορία των αντιλογιών, των λόγων δηλαδή που παρουσιάζονται σε αντιθετικά ζεύγη και αναιρούν ο ένας τον άλλο. Ως αντιλογίες όμως, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, μπορούν να χαρακτηρισθούν μόνο τα τέσσερα πρώτα, ενώ τα υπόλοιπα δεν φέρουν κανένα τέτοιο γνώρισμα. Όπως θα γίνει φανερό με την ανάλυση των επιμέρους κεφαλαίων, η πραγματεία αυτή δεν οργανώνεται πράγματι με αυστηρό τρόπο. Το υλικό της παρουσιάζεται σε τρεις διαφορετικές μορφές: στα τέσσερα πρώτα κεφάλαια έχουμε ξεκάθαρα αντιθετικούς λόγους, οι οποίοι παρουσιάζονται ευθύς εξαρχής ως *Δισσοί λόγοι*. Στα επόμενα τρία, παρόλο που υπάρχουν δύο θέσεις⁶⁴, ο συγγραφέας παύει να αναφέρεται σε «δισσούς λόγους», ενώ στα τελευταία δεν συναντώνται δύο θέσεις, αλλά μια άποψη η οποία αναπτύσσεται κατά κάποιον τρόπο από τον συγγραφέα- η παρουσίαση της δεν είναι δηλαδή ολοκληρωμένη.

Πράγματι από το κεφάλαιο ένα έως το τέσσερα, ο συγγραφέας παρουσιάζει τις δύο διαφορετικές- αντίθετες απόψεις που επικρατούν για καθένα από αυτά τα θέματα. Μπορούμε ίσως δικαιολογημένα να υποθέσουμε πως υπάρχουν και άλλες απόψεις για τα θέματα αυτά, ωστόσο ο συγγραφέας επιλέγει αυτές που ή γενικά

⁶⁰ Όπως παρατηρεί ο Σκουτερόπουλος στην εισαγωγή του για τους *Δισσούς Λόγους*, αλλά και όπως διαβάζουμε στο κείμενο, ο συγγραφέας αναφέρει πως θα χρησιμοποιήσει ως παράδειγμα τα πρόσφατα γεγονότα, αυτά δηλαδή που προέκυψαν κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, όπου ηττήθηκαν οι Αθηναίοι.

⁶¹ Ο Bailey μάλιστα υποστηρίζει πως το τέταρτο κεφάλαιο των *Δισσών Λόγων* γράφτηκε αργότερα. Bailey 2009,

⁶² Σκουτερόπουλος, 1991, 609 σημ. 1.

⁶³ Βλ. Robinson 1996, 81 για Diels-Kranz.

⁶⁴ Θέσεις ωστόσο που δεν είναι εκ διαμέτρου αντίθετες, όπως αυτές των πρώτων κεφαλαίων.

έχουν τους περισσότερους υποστηρικτές ή που ο ίδιος κρίνει ως ισχυρότερες. Στην αρχή του κάθε κεφαλαίου τονίζει πως «δισσοί» λόγοι υπάρχουν για το καλό και το κακό, για το ταιριαστό και το αταίριαστο, για το δίκαιο και το άδικο, για το αληθές και το ψευδές. Στην συνέχεια παρουσιάζει τα επιχειρήματα υπέρ αλλά και κατά που κυριαρχούν για αυτές τις προτάσεις. Ο Gagarin υποστηρίζει πως στους *Δισσούς Λόγους* οι θέσεις που παρατίθενται δεν συνοδεύονται από κάποιο συμπέρασμα ή σχόλιο⁶⁵ με τον ίδιο τρόπο που στις Τετραλογίες δεν υπάρχει ετυμηγορία. Θεωρώ ωστόσο πως δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε κάτι τέτοιο για τους *Δισσούς Λόγους*. Στα κεφάλαια αυτά όπου επιστρατεύονται οι αντιλογίες, το συμπέρασμα υπονοείται. Στις Τετραλογίες ωστόσο ο αναγνώστης δεν μπορεί να διακρίνει κάποια ετυμηγορία. Στο πρώτο κεφάλαιο για παράδειγμα ο συγγραφέας παρουσιάζει δύο επικρατούσες απόψεις σχετικά με το καλό και το κακό. Η πρώτη (η θέση) θέλει το καλό και το κακό να είναι διαφορετικά πράγματα, ενώ η δεύτερη (η αντίθεση), ταυτίζει το καλό και το κακό. Ο συγγραφέας αρχικά αναφέρει ότι δεν θα επιχειρηματολογήσει υπέρ της θέσης, αλλά υπέρ της αντίθεσης: της άποψης που θέλει το ίδιο πράγμα να είναι καλό και το κακό ανάλογα με τις περιστάσεις. Πράγματι, αναπτύσσει τον λόγο του έτσι ώστε να εδραιώσει την άποψη αυτή. Στη συνέχεια όμως παρουσιάζει μια σειρά από παραλογισμούς/ παράδοξες συνέπειες, οι οποίες θα προκύψουν αν δεχθούμε την ταύτιση των αντιθετικών αυτών εννοιών. Έτσι με έμμεσο τρόπο καταλήγει πως το καλό και το κακό είναι διαφορετικά πράγματα- δεν γίνεται να ταυτίζονται, δεν είναι λογικό αυτό που θεωρείται κακό να είναι και καλό. Για να κατανοήσουμε αυτή την μη ισοδυναμία μεταξύ των λόγων πρέπει να εξετάσουμε αναλυτικότερα τα θέματα τα οποία παρουσιάζονται, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται.

Ειδικότερα, ο συγγραφέας τονίζει πως αν δεχθούμε (σύμφωνα με τα παραδείγματα που παραθέτει, τα οποία φαίνεται να έχουν κάποια ορθή βάση) πως το ίδιο πράγμα έχει διαφορετικό αποτέλεσμα για κάθε άνθρωπο, τότε θα πρέπει να δεχθούμε και κάποιες προκλητικές θέσεις που προκύπτουν από αυτή την αποδοχή. Συνεπώς, αν συμφωνήσουμε πως το καλό και το κακό ταυτίζονται τότε θα πρέπει αναγκαστικά να δεχθούμε πως αν οι γονείς κάποιου έχουν προσφέρει πολλά καλά, αυτό θα σημαίνει πως ταυτοχρόνως έχουν προσφέρει και πολλά κακά στο παιδί τους. Προσκομίζοντας λοιπόν τέτοιου είδους παράλογα συμπεράσματα, ο συγγραφέας καταλήγει στο γεγονός πως το καλό είναι κάτι διαφορετικό από το κακό. Ωστόσο, ακόμη και αν ο ίδιος δεν κατέληγε σε αυτό το συμπέρασμα, η συλλογιστική του οδηγεί το υποθετικό ακροατήριο στην αποδοχή της συγκεκριμένης θέσης⁶⁶. Τα επιχειρήματα που ο συγγραφέας επιστρατεύει δεν είναι πολύπλοκα, ούτε απαιτούν ιδιαίτερη κριτική εξέταση. Θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε απλοϊκά, ίσως και αφελή με την έννοια ότι δεν προκαλούν τον θαυμασμό ούτε και εντυπωσιάζουν. Επομένως υπάρχει μια «ετυμηγορία» αφού η συζήτηση δεν λήγει απροσδόκητα και στο υποτιθέμενο ακροατήριο δεν καλλιεργείται καμία σύγχυση σχετικά με το ποια

⁶⁵ Gagarin, 2002, 31.

⁶⁶ Levi 1940, 296.

από τις δύο θέσεις έχει απορριφθεί και ποια έχει γίνει τουλάχιστον προσωρινά αποδεκτή.

Ο συγγραφέας λοιπόν υποστηρίζει δύο θέσεις, δεν επιχειρηματολογεί όμως ισάξια και για τις δύο, ενδεχομένως διότι δεν μπορεί. Με την παρουσίαση των παραλογισμών που προκύπτουν η πρώτη θέση, η σχετικιστική (αν δεχθούμε την χρήση μιας τέτοιας ορολογίας), καταρρίπτεται και δεν μένει καμία αμφιβολία στον αναγνώστη για το ποια πλευρά του ζητήματος είναι λογική και εύλογη. Με άλλα λόγια, η «έμμεση επιχειρηματολογία» υπέρ της θέσης που θέλει συγκεκριμένες αντιθετικές έννοιες να ταυτίζονται, είναι ισχυρότερη από την επιχειρηματολογία της πρώτης. Η προσπάθεια δηλαδή του συγγραφέα εστιάζεται στο να καταστήσει την θεωρία περί ταύτισης εύλογη. Η ίδια όμως η επιχειρηματολογία αργότερα ανατρέπεται, διότι ακριβώς οδηγεί σε εντελώς παράδοξες προκειμένες. Επίσης, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι φανερό ποιος από τους δύο λόγους είναι ο αδύναμος- αυτός που θέλει το καλό και το κακό να ταυτίζονται. Ο συγγραφέας ωστόσο μπαίνει στη διαδικασία της ανάπτυξης αντιθετικών λόγων, παρόλο που γίνεται σαφές πως ποτέ δεν υποστηρίζει την θέση που «συγχωνεύει» αυτές τις αντίθετες έννοιες- αν και ο ίδιος τονίζει πως είναι υποστηρικτής της δεύτερης άποψης. Μάλιστα, με την ολοκλήρωση του κεφαλαίου ο ανώνυμος συγγραφέας σπεύδει να διαφωτίσει τον στόχο που αναπτύσσει ένα τέτοιο θέμα : δεν επιδιώκει να δώσει κάποιον ορισμό για το τί είναι το καλό, μπορεί ωστόσο να μας πει με κάποια σιγουριά τί δεν είναι⁶⁷.

Η ίδια μέθοδος ακολουθείται και στα επόμενα τρία κεφάλαια. Παρατηρούμε πως ο συγγραφέας εκθέτει αρχικά την θέση και την αντίθεση, στη συνέχεια προσκομίζει εμπειρικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν την αντίθεση, την οποία εν τέλει καταρρίπτει μέσω των παραλογισμών που θα προκύψουν από αυτήν. Εν ολίγοις, στους *Δισσούς Λόγους* και ειδικότερα στα τέσσερα πρώτα κεφάλαια, γίνεται φανερή η προσπάθεια του συγγραφέα όχι να πείσει το ακροατήριο για μια συγκεκριμένη θέση, αλλά να το βοηθήσει να πλησιάσει την αλήθεια, αποβάλλοντας τις παράλογες και μη αληθείς/ λιγότερο αληθοφανείς προτάσεις. Η εξέταση των δύο επικρατέστερων απόψεων των συγκεκριμένων θεμάτων πραγματοποιείται ώστε να καταστεί σαφές πως τουλάχιστον η μία θέση οδηγεί σε αδιέξοδο και άρα καταρρίπτεται αβίαστα. Ο ανώνυμος συγγραφέας δεν την απορρίπτει ωστόσο ευθύς εξαρχής- ακόμη και όταν ολοκληρώνει την επιχειρηματολογία του, δεν εκφράζει ρητά το συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάπτυξη των αντιθετικών λόγων. Πιθανότατα δεν ενδιαφέρεται για την ανάδειξη μια επικρατέστερης θέσης. Η προσέγγιση της αλήθειας είναι ο λόγος για τον οποίο στο τέλος του δεύτερου αλλά και του τρίτου κεφαλαίου, συναντάται μια επισήμανση/προειδοποίηση του συγγραφέα προς το κοινό: οι ποιητές τους οποίους αντιμετωπίζει η πλειοψηφία ως αυθεντία, δεν στοχεύουν στην εξασφάλιση της αλήθειας, αλλά στην ευχαρίστηση. Επομένως, πρέπει να αντιμετωπίζονται με

⁶⁷ Και ου λέγω, τι εστί το αγαθόν, αλλά τουτο πειρώμαι διδάσκειν, ως ου τωντόν ειη το κακό και ταγαθόν, αλλ' άλλο εκάτερον.

επιφύλαξη και κριτικό έλεγχο. Αυτή η παρατήρηση υποδεικνύει πιθανότατα πως όσοι ασχολήθηκαν με τις αντιλογίες, δεν επιστράτευαν απαραίτητα όποια επιχειρήματα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τους στόχους τους. Εν προκειμένω, ο συγγραφέας των *Δισσών Λόγων* απορρίπτει τις απόψεις των ποιητών διότι δεν αντιπροσωπεύουν την αλήθεια.

Ειδικότερα, για την παρούσα εργασία, το τέταρτο κεφάλαιο των *Δισσών Λόγων* έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο συγγραφέας για ακόμη μια φορά επιδιώκει να εξετάσει δύο αντίθετες θέσεις, οι οποίες αφορούν την αλήθεια και το ψεύδος. Όπως και στα προηγούμενα κεφάλαια, έτσι και εδώ συναντάμε την θέση- το ψεύδος και η αλήθεια είναι εντελώς διαφορετικά-, και την αντίθεση σύμφωνα με την οποία αυτά τα δύο ταυτίζονται. Ο συγγραφέας, παρόλο που αναφέρει πως υποστηρίζει την ταύτιση των δύο αυτών εννοιών, και πράγματι παρουσιάζει περιπτώσεις που μια φράση, ανάλογα με το ποιος την εκφέρει, είναι την ίδια χρονική στιγμή και αληθής και ψευδής, παρατηρεί πως αυτοί που θέλουν το αληθές και το ψευδές να ταυτίζονται, θα πέσουν σε λογικά σφάλματα. Διότι ακριβώς, σύμφωνα με την θεωρία περί ταύτισης, ο,τι αποφάνσεις εκφέρουν θα είναι και αληθείς και ψευδείς. Αυτή ακριβώς η θέση, την οποία δεν διατυπώνει άμεσα ο συγγραφέας, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η παραδοχή της θα έχει ως συνέπεια την αδυναμία διατύπωσης αντιλογίας. Κανείς δεν θα μπορεί να αντικρούσει αυτόν που εκφέρει έναν συλλογισμό, διότι ο ίδιος ο συλλογισμός θα είναι και αληθής και ψευδής. Δεν θα επιδέχεται λοιπόν κανενός είδους αμφισβήτηση. Το συγκεκριμένο ζήτημα θυμίζει αρκετά την συζήτηση στον διάλογο *Ευθύδημος*, όπου ο Σωκράτης παρατηρεί πως αν δεν μπορούμε να εκλάβουμε ως σφαλμένο αυτό που λέει κάποιος ή κάνει, τότε η αντιλογία είναι αδύνατη, αλλά παράλληλα απηχεί και συγκεκριμένες απόψεις του Πρωταγόρα, όπως ότι ο ίδιος δεχόταν πως σε κάθε πράγμα αντιστοιχούν τουλάχιστον δύο λόγοι, οι οποίοι αληθεύουν.

Το πέμπτο κεφάλαιο των *Δισσών Λόγων* διαφέρει από τα τέσσερα πρώτα. Ο συγγραφέας πλέον δεν τονίζει ευθύς εξαρχής ότι υπάρχουν δύο επικρατούσες απόψεις για το θέμα το οποίο θα συζητήσει, παρόλα αυτά υπάρχει ακόμη θέση και αντίθεση⁶⁸. Το ίδιο παρατηρούμε να συμβαίνει και στο έκτο αλλά και στο έβδομο. Περνώντας στα δύο επόμενα και τελευταία κεφάλαια της εν λόγω πραγματείας, οι διαφορές στην οργάνωση της πραγματείας γίνονται πιο έντονες. Πέρα από τις αρκτικές λέξεις *Δισσοί Λόγοι* οι οποίες, όπως έχει αναφερθεί, έπαψαν να χρησιμοποιούνται ήδη από το πέμπτο κεφάλαιο, τώρα απουσιάζουν και η θέση με την αντίθεση. Ο συγγραφέας πλέον (δηλαδή στο όγδοο και στο ένατο κεφάλαιο) παρουσιάζει και υποστηρίζει συγκεκριμένες θέσεις. Ειδικότερα, στο 8^ο προβάλλει τα, κατά την δική του γνώμη και όχι την επικρατούσα άποψη όπως κάνει στα προηγούμενα κεφάλαια⁶⁹,

⁶⁸ Levi 1940, 292.

⁶⁹ Ο ανώνυμος συγγραφέας εκθέτει την δική του άποψη από την αρχή : *τω αυτώ ανδρός και τας αυτάς τέχνας νομίζω.*

χαρακτηριστικά του σωστού άνδρα(τω αυτω ανδρος)⁷⁰- κατά πάσα πιθανότητα του σωστού πολιτικού (καθώς στο προηγούμενο χωρίο έχει γίνει λόγος για την πολιτική). Πρέπει λοιπόν να διέπεται από κάποια χαρακτηριστικά όπως να μπορεί να εκθέτει τις απόψεις του εν συντομία⁷¹, να γνωρίζει την αλήθεια των πραγμάτων, να μπορεί να μιλήσει επαρκώς στο δικαστήριο, αλλά και δημόσια. Παράλληλα, πρέπει να συζητάει παρουσιάζοντας εύλογα επιχειρήματα και να γνωρίζει εν ολίγοις τα πάντα⁷². Το έργο ολοκληρώνεται με το ένατο κεφάλαιο, στο οποίο ο συγγραφέας τονίζει την αξία της τεχνικής της απομνημόνευσης. Απαριθμεί κάποιες συμβουλές ώστε να μπορεί κάποιος να εξασκήσει αυτή την τεχνική της μνημονικής. Αυτή ακριβώς η αναφορά του συγγραφέα μας υπενθυμίζει πως η ενίσχυση της μνήμης φαίνεται να αποτελούσε μέλημα κάποιων σοφιστών⁷³.

Οι *Δισσοί Λόγοι* στο σύνολο τους παρουσιάζουν σε κάθε σχεδόν κεφάλαιο δύο αντιθετικά επιχειρήματα πάνω σε κάποιο συγκεκριμένο θέμα. Ο συγγραφέας φαίνεται αρκετά επηρεασμένος από τους σοφιστές, ενώ δεν αποκλείεται η περίπτωση να πρόκειται για κάποιον που εξασκούσε το «επάγγελμα» του σοφιστή ή που μαθήτευε κοντά σε σοφιστές. Ο ίδιος αναπαράγει θέματα που είχαν απασχολήσει σημαντικά πρόσωπα της εποχής, όπως για παράδειγμα την δυνατότητα διδασκαλίας της αρετής (Πρωταγόρας⁷⁴), την ενίσχυση της μνήμης (Ιππίας⁷⁵), την εξαπάτηση που θέτουν ως

⁷⁰ Του ρήτορα, σοφιστή ή πολιτικού, για τον οποίο συζητά στο προηγούμενο κεφάλαιο. Robinson 1996, 80.

⁷¹ Μας θυμίζει τον Σωκράτη στον *Πρωταγόρα*, ο οποίος παραπονιέται για την αδύναμη μνήμη του διότι δεν μπορεί να συγκρατήσει τις λεπτομέρειες του λόγου του Πρωταγόρα που είναι μάλιστα και μακροσκελής. 334c8-d.

⁷² Σκουτερόπουλος, 1991, 605.

⁷³ Ειδικότερα, ο Ιππίας παρουσιάζεται να είναι το κατεξοχήν άτομο το οποίο δίδασκε τρόπους, ώστε να γίνει πιο αποτελεσματική η μνημονική ικανότητα. Μάλιστα από το *Συμπόσιον* του Ξενοφώντα πληροφορούμαστε πως ο Αντισθένης, ο μαθητής του Σωκράτη ο οποίος είχε ασχοληθεί όπως και ο ανώνυμος συγγραφέας με τους αντιθετικούς λόγους, είχε συστήσει τον Καλλία στον Ιππία, από τον οποίο έμαθε και το «μνημονικόν τέχνασμα» Ξενοφών, *Συμπόσιον*, IV 62.

⁷⁴ τοιούτόν σοι, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐγὼ καὶ μῦθον καὶ λόγον εἴρηκα, ὡς διδακτὸν ἀρετὴ καὶ Ἀθηναῖοι οὕτως ἡγοῦνται, καὶ ὅτι οὐδὲν θαυμαστὸν τῶν ἀγαθῶν πατέρων φαύλους ὑεῖς γίγνεσθαι καὶ τῶν φαύλων ἀγαθοῦς. Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 328c.

⁷⁵ Πλάτων, *Ιππίας Ελάττων*, 369b.

στόχο οι ποιητές (Γοργίας⁷⁶). Η συζήτηση που κάνει στο τρίτο κεφάλαιο, για την ταύτιση ή όχι του δίκαιου και του άδικου, αποτελεί ενδεχομένως ένα ακόμη δείγμα της επιρροής των σοφιστών. Στο κείμενο των *Δισσών Λόγων* συναντώνται επίσης πολλές εθνογραφικές αναφορές, δεν είναι γνωστό ωστόσο από πού τις αντλεί κάποιες ίσως προέρχονται από τον Ηρόδοτο, ο οποίος μάλιστα συνδέεται με τον Πρωταγόρα⁷⁷.

Πέρα από τις παραπάνω επισημάνσεις και όπως έχει ήδη τονιστεί, ο άγνωστος συγγραφέας ενστερνίζεται συγκεκριμένες θέσεις: προτιμάει τον τρόπο συζήτησης που αναπτύσσεται με σύντομες ερωταποκρίσεις και τονίζει τη σημασία της αλήθειας, πιθανότατα στις συζητήσεις⁷⁸. Είδαμε πως σε σχέση με τις αντιλογίες ο ίδιος απορρίπτει συγκεκριμένες θέσεις, διότι ακριβώς η αποδοχή τους θα μας οδηγήσει και στην άμεση αποδοχή παράδοξων θέσεων ή συμπερασμάτων. Μπορεί η πραγματεία να αναπτύσσεται με την έκθεση αντιθετικών θέσεων, ωστόσο ενσαρκώνει ένα διαφορετικό τρόπο αντιλογίας. Το συμπέρασμα απουσιάζει ως διατύπωση, έχει όμως καταστεί φανερό μέσω της έμμεσης επιχειρηματολογίας. Οι Τετραλογίες του Αντιφώντα για παράδειγμα δεν παρουσιάζουν ούτε και υπονοούν κάποιο συμπέρασμα. Σύμφωνα με τα στοιχεία των πλατωνικών διαλόγων, μια τέτοιου είδους «έμμεση» κατάληξη όπως αυτή των «*Δισσών Λόγων*» ίσως να μην ήταν η επιθυμητή από ένα αντιλογικό και αυτό διότι μια τέτοια έκβαση της συζήτησης θα αποδείκνυε πως απέτυχε στο να υποστηρίξει επαρκώς δύο αντικρουόμενες απόψεις, άρα δεν θα ήταν ικανός στους «λόγους». Ωστόσο ο συγγραφέας δίνει έμφαση στην αλήθεια και υπονοεί την πλευρά που έχει κερδίσει στην εκάστοτε «αντιπαράθεση».

Ο συγγραφέας των *Δισσών Λόγων* μας θυμίζει στην μέθοδο του τον Σωκράτη των πλατωνικών διαλόγων: χρησιμοποιεί την αντιλογική με σεβασμό προς τον λόγο, όχι δηλαδή για να δημιουργήσει αντίφαση, αλλά εν αντιθέσει προς αποφυγή αυτής. Αναγκάζεται να αφήσει την μια θέση και να υποστηρίξει την άλλη, από το να δεχθεί και τις παράλογες συνέπειες της- στάση που διατηρούσε και ο Σωκράτης των πρώιμων διαλόγων ο οποίος προσκομίζει ο ίδιος τις ενστάσεις/ τον αντίλογο των επιχειρημάτων του. Δεν δέχεται εν τέλει πως υπάρχουν δυο διαφορετικοί λόγοι για κάθε θέμα, αλλά με έμμεση επιχειρηματολογία μόνο ένας. Απορρίπτει κάθε φορά την άποψη αυτή η οποία είναι εντελώς λανθασμένη και αντιφατική. Συμπεριφέρεται όπως

⁷⁶ ἦνθησε δ' ἢ τραγωδία καὶ διεβοήθη, θαυμαστὸν ἀκρόαμα καὶ θέαμα τῶν τότε ἀνθρώπων γενομένη καὶ παρασχοῦσα τοῖς μύθοις καὶ τοῖς πάθεσιν ἀπάτην, ὡς Γοργίας φησὶν, ἦν ὁ τ' ἀπατήσας δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. Πλούταρχος, *Ηθικά*,5, 348c.

⁷⁷ Λέγεται ὅτι ἦταν μαζί στην αποστολή για την ίδρυση των Θουρίων, είχαν κοινὰ ενδιαφέροντα (και οι δύο ασχολήθηκαν με τη γλώσσα, οι απόψεις τους ωστόσο βρίσκονταν σε πλήρη αντίθεση) και δεν αποκλείεται να είχαν αναπτύξει και φιλικές σχέσεις. McNeal, 1986, 299.

⁷⁸ Πλάτων, *Φαίδρος*,262c.

ακριβώς ο Σωκράτης: δεν καταλήγει εκβιαστικά σε ένα συμπέρασμα, και αυτό το τονίζει πάντα στο τέλος κάθε κεφαλαίου, με τον ίδιο τρόπο που κάποιοι πλατωνικοί διάλογοι καταλήγουν σε απορία. Αφήνει δηλαδή το περιθώριο για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος⁷⁹. Ωστόσο, δεν είναι «σωκρατικός» σε σχέση με τον τρόπο διεξαγωγής της συζήτησης των αντιθετικών εννοιών. Δεν διατυπώνει ορισμούς καθώς από το πρώτο κεφάλαιο επισημαίνει πως δεν είναι αυτός ο στόχος του⁸⁰- ίσως δεν εντάσσεται στο πρόγραμμα της συγκεκριμένης πραγματείας. Ενδεχομένως αντιλαμβάνεται πως η αναζήτηση της φύσης των πραγμάτων και κατ' επέκτασιν της αλήθειας, είναι κάτι που μπορεί δύσκολα να καταστεί εφικτό. Αυτό ωστόσο που μπορεί να εξετάσει είναι αν πράγματι οι αντιθετικές φύσεις ταυτίζονται. Το συμπέρασμα του είναι ξεκάθαρο: ο ισχυρισμός πως τα αντίθετα ταυτίζονται οδηγεί σε παράδοξες θέσεις και για αυτό το λόγο απορρίπτεται. Στους *Δισσούς Λόγους* επομένως δεν εντοπίζεται ο,τι και στις Τετραλογίες, όπου ο Αντιφών υποστηρίζει και τις δύο απόψεις, αφήνοντας την αίσθηση ότι πρόκειται για θέσεις εντελώς ισοδύναμες. Ίσως διότι ο Αντιφών πραγματεύεται γεγονότα, ενώ ο συγγραφέας των *Δισσών Λόγων* ασχολείται με ηθικές έννοιες που είναι μεν δύσκολο να τις οριοθετήσει, μπορεί όμως με κάποια βεβαιότητα να απορρίψει συγκεκριμένες προκείμενες. Ακόμη, με τον ίδιο τρόπο που οι συνομιλητές του Σωκράτη δεν απαιτείται να έχουν κάποιο φιλοσοφικό υπόβαθρο ή γενικότερα να είναι μορφωμένοι ώστε να διερευνήσουν ένα θέμα⁸¹, έτσι και στους *Δισσούς Λόγους* το αναγνωστικό κοινό δεν χρειάζεται να αποτελείται από γνώστες. Η προσεκτική παρακολούθηση της αντιπαράθεσης/ συζήτησης και μόνο είναι αρκετή για να επιτευχθεί μια κατάληξη. Τέλος, ας προστεθεί και το γεγονός ότι τα επιμέρους κεφάλαια των *Δισσών Λόγων* είναι σύντομα, άρα τα επιχειρήματα τους καθίστανται πιο «ζωντανά», άμεσα και σαφώς πιο εύληπτα, όπως ακριβώς οι λόγοι του Σωκράτη, την προτίμηση στους οποίους επισημαίνει στον διάλογο *Πρωταγόρα*.

⁷⁹ Το τέταρτο κεφάλαιο των *Δισσών Λόγων* ολοκληρώνεται με τον συγγραφέα να διατυπώνει μια νέα άποψη, αυτή των δικαστών, και να τονίζει πως πρόκειται για ένα άλλο θέμα, διαφορετικό από αυτό που μόλις εξετάστηκε: *Ομολογέοντι δε και αυτοί, ω μεν το ψευδος αναμεικται, ψευσταν ημεν, ω δε το αλαθές, αλαθή. Τουτον δε όλον διαφέρει. . .*

⁸⁰ Ανώνυμος, *Δισσοί Λόγοι*, 1.17.

⁸¹ Όπως ο δούλος στον *Μένωνα*.

Πρωταγόρας και Αντισθένης

Ποιοι όμως ήταν οι αντιλογικοί αυτοί, των οποίων ακριβώς η ενασχόληση με τους αντιθετικούς λόγους τους οδήγησε στην καθολική αμφισβήτηση των ίδιων των λόγων; Σύμφωνα με την μαρτυρία του Πλάτωνα ο βασικός ύποπτος, με κάποιες επιφυλάξεις, φαίνεται να είναι ο Πρωταγόρας⁸². Ο Πλάτων ωστόσο σε άλλα έργα του αφήνει υπόνοιες κατά του Αντισθένη. Τον Αντισθένη επίσης υποδεικνύει και ο Αριστοτέλης⁸³. Δεν υπάρχει βεβαιότητα για το αν ο Πρωταγόρας ήταν ο πρώτος, το όνομα του ωστόσο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις αντιλογίες. Η σημαντική φράση *δύο λόγους είναι περί παντός πράγματος αντίκειμένους ἀλλήλοις* που αποδίδεται στον Πρωταγόρα από τον Διογένη Λαέρτιο⁸⁴, παρουσιάζει τον διάσημο σοφιστή ως όχι απλά κάποιον που συνέγραφε αντιθετικούς λόγους, αλλά ως τον πρώτο⁸⁵ που θεώρησε πως για κάθε πράγμα υπάρχουν δύο αντίθετοι λόγοι και μάλιστα ο ίδιος προτιμούσε αυτόν τον τρόπο επιχειρηματολογίας⁸⁶. Σε αυτή την περίπτωση ωστόσο ο Διογένης Λαέρτιος συγκρούεται με τη μαρτυρία του Πλάτωνα⁸⁷. Ο Πρωταγόρας μπορεί να έχει συνδέσει το όνομα του με τις αντιλογίες, αλλά αν ανατρέξουμε στον ομώνυμο διάλογο γίνεται σαφές πως ο διάσημος σοφιστής, παρόλο που φημίζεται για την σπάνια ικανότητα του να συζητάει και με την μορφή ερωταποκρίσεων, δυσκολεύεται. Δεν απαντάει στις συγκεκριμένες ερωτήσεις του συνομιλητή του και συνεχίζει να μακρηγορεί στον βαθμό που ο Σωκράτης αστειεύεται σχετικά με την μνήμη του. Οι μέθοδοι που ακολουθεί απαξιώνονται από τον Σωκράτη⁸⁸ και έτσι ο «άοπλος» Πρωταγόρας πέφτει εύκολα θύμα του σωκρατικού ελέγχου⁸⁹. Δεν μπορούμε όμως να επιβεβαιώσουμε τη μαρτυρία του Πλάτωνα ως έγκυρη, καθώς η παραπάνω παρατήρηση μπορεί να εντάσσεται στο επικριτικό του πρόγραμμα.

⁸² Πλάτων, *Ευθύδημος*, 286c.

⁸³ Πλάτων, *Σοφιστής*, 251c. Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά* 1024b32.

⁸⁴ Διογένης Λαέρτιος, Βιβλίο IX, 51.

⁸⁵ Όπως αναφέρει Corradi, τουλάχιστον για τον Κλήμη τον Αλεξανδρινό και τον Διογένη Λαέρτιο, ο Πρωταγόρας ήταν ο πρώτος που ανέφερε πως για κάθε πράγμα υπάρχουν δύο λόγοι που βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους. Corradi, 2013, 71.

⁸⁶ Να αναιρεί δηλαδή τον αντίπαλο μέσω του διαλόγου, υποστηρίζοντας την αντίθετη άποψη.

⁸⁷ Sidgwick, 1905, 340.

⁸⁸ Όπως για παράδειγμα η ερμηνεία ποιητικών κειμένων: αφού εκφράζει και ο Σωκράτης την δική του άποψη, τονίζει εν τέλει πως η συζήτηση σχετικά με την ποίηση ταιριάζει σε *φαύλους* και *αγοραίους* ανθρώπους. Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 347c4-5.

⁸⁹ Sidgwick, 1905, 333.

Ο Πρωταγόρας φαίνεται να είναι ο συγγραφέας έργων όπως *Τέχνη εριστικών*, *Δίκη υπέρ μισθού και Αντιλογιών α και β*⁹⁰ τα οποία όμως δεν έχουν διασωθεί. Ένα ακόμη έργο του Πρωταγόρα, που ενδεχομένως να αποτελούσε εγχειρίδιο της αντιλογικής, είναι το *Περί Πάλης*, στο οποίο αναφέρεται ο Πλάτων στον *Σοφιστή*⁹¹. Την ίδια θέση δύο λόγους είναι *περί παντός πράγματος αντικειμένους ἀλλήλοις*⁹² του αποδίδει και ο Κλήμης, και μάλιστα τονίζει πως οι υπόλοιποι Έλληνες ακολούθησαν το παράδειγμα του Πρωταγόρα. Λέγεται ακόμη πως ο Πρωταγόρας εξασκούσε τους μαθητές του στο πώς να κατηγορούν και να επαινούν το ίδιο άτομο⁹³, όπως επίσης και στο πώς να κάνουν το αδύναμο επιχείρημα, ισχυρό (*τον ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν*)⁹⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του Πλουτάρχου, ο οποίος αναφέρει πως ο Πρωταγόρας πέρασε μια ολόκληρη μέρα συζητώντας με τον Περικλή για το ποιος θα έπρεπε να είναι ο υπαίτιος ενός ατυχήματος⁹⁵. Το ατύχημα αυτό το οποίο αφορά τον ακούσιο φόνο ενός παιδιού από ακόντιο, δεν είναι άλλο παρά αυτό που έχουμε ήδη συναντήσει στην έρευνα μας και συζητείται στην *Δεύτερη Τετραλογία του Αντιφώντα*⁹⁶. Με την επισήμανση αυτή επιβεβαιώνουμε πως ο διάσημος σοφιστής καταπιάνονταν με γεγονότα της τότε επικαιρότητας και, εξαιτίας της «ιδιαιτέρας» φύσης του συμβάντος, ενδεχομένως ο ίδιος να είχε βρει πρόσφορο έδαφος ώστε να «αντιλογήσει»: μπορούμε πιστεύω να αμφισβητήσουμε το γεγονός ότι ο Πρωταγόρας επιδίωκε να δια φωτίσει τη συγκεκριμένη υπόθεση και να υποθέσουμε πως ο ίδιος συμμετείχε στη συγκεκριμένη συζήτηση περισσότερο για να διερευνήσει ή να ερμηνεύσει τον συγκεκριμένο φόνο. Επιπλέον, δεδομένου ότι στην εν λόγω υπόθεση υπήρχαν αρκετές ιδιαιτερότητες οι οποίες ενδεχομένως δεν καλύπτονταν από τους νόμους (αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που την πραγματεύεται και ο Αντιφών), ο Περικλής ίσως συμβουλευτήκε τον Πρωταγόρα ώστε να εξεταστούν εκ νέου οι νόμοι της εποχής. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο, δεν είναι απίθανο ο Πρωταγόρας να είχε συγγράψει νόμους για την τότε νέα αποικία των Θουρίων⁹⁷.

Σε ένα απόσπασμα του Σέξτου του Εμπειρικού αναφέρεται πως ο Πρωταγόρας κατατάχθηκε από κάποιους στους φιλόσοφους εκείνους που θεωρούσαν

⁹⁰ Διογένης Λαέρτιος, IX, 55.

⁹¹ Πλάτων, *Σοφιστής*, 232e.

⁹² VI 65.

⁹³ Λήμμα Άβδηρα, Στέφανος Βυζάντιος στον Σκουτερόπουλο.

⁹⁴ Σημειώνεται από τον Αριστοτέλη (Ρητορική 1402a23) αλλά και από τον Στέφανο Βυζάντιο, στο παραπάνω λήμμα, οποίος επισημαίνει πως η άποψη αυτή (*τον ἦσσω και κρείσσω λόγον πεποιηκέναι*) του αποδίδεται από τον Εύδοξο.

⁹⁵ Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Περικλής, 36.

⁹⁶ Corradi, 2013, 74.

⁹⁷ Διογένης Λαέρτιος, 9.8.

πως δεν υπάρχει κάποιο κριτήριο αλήθειας και πως η δόξα του καθενός αληθεύει τουλάχιστον για τον ίδιο⁹⁸. Ένα γνώρισμα του Πρωταγόρα είναι ότι μιλάει μακρά⁹⁹, πέρα όμως από την σύνδεση που γίνεται με τη μακρολογία και τη βραχυλογία, μπορούμε να εντοπίσουμε και την σχέση που έχει με την αντιλογία: αν λάβουμε ως αξιόπιστη την άποψη που τον θέλει να έχει εκπαιδευτεί αλλά και να έχει εκπαιδεύσει τους μαθητές του στο να παραθέτουν με άνεση τα υπέρ και τα κατά οποιασδήποτε θέσης, όπως επίσης και την θέση του σχετικά με τους δύο λόγους που αντιστοιχούν σε κάθε πράγμα, είναι επόμενο ο ίδιος στις συζητήσεις στις οποίες συμμετείχε, να πρόβαλλε αυτή την ευχέρεια λόγου που είχε αποκτήσει. Ενδεχομένως φρόντιζε να υποστηρίζει ολοκληρωμένα κάθε άποψη που μπορούσε να ισχύει για κάθε θέμα, αφού άλλωστε ο ίδιος αλλά και όσοι μαθήτευσαν κοντά του, εκπαιδεύτηκαν ακριβώς στην δυνατότητα υποστήριξης πάσης φύσεως θεμάτων¹⁰⁰.

Για να μπορέσει κάποιος να κατανοήσει πλήρως την θέση αυτή, πρέπει να ανατρέξει σε μια άλλη γνωστή απόφαση που αποδίδεται στον σοφιστή, *πάντων χρημάτων μέτρον είναι άνθρωπον*¹⁰¹, αν και για κάποιους μελετητές η σύνδεση αυτή δεν είναι τόσο εύλογη¹⁰². Αν ο Πρωταγόρας δέχονταν και τις δύο αυτές θέσεις, όπως εμείς τις αντιλαμβανόμαστε, τότε οι ίδιες έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους. Αν οι όλες οι ανθρώπινες εντυπώσεις είναι αληθείς, τότε οι αντιθετικοί λόγοι πρέπει να είναι όχι δύο, αλλά όσες είναι και οι απόψεις που διατυπώνονται για αυτές. Ο Αριστοτέλης ερμηνεύει την παραπάνω αρχή του Πρωταγόρα με τον ίδιο τρόπο: ο σοφιστής δεν εννοεί τίποτα διαφορετικό παρά ότι η εντύπωση κάθε ανθρώπου είναι κατανάγκη αληθής. Αν διατυπωθούν πολλές προκειμένες για ένα πράγμα και δεχθούμε ότι είναι όλες εξίσου αληθείς, παρόλο που έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους, τότε πολλά διαφορετικά πράγματα θα συμπυκνωθούν σε ένα. Το παράδειγμα που δίνει ο Αριστοτέλης για να κατανοήσουμε την θέση του Πρωταγόρα και τις

⁹⁸ Σέξτος Εμπειρικός, *Προς μαθηματικούς VII*, 60.

⁹⁹ *Μακρολογώτερον του συμμέτρου*. Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών I 10*, 1 κε.

¹⁰⁰ Στον *Σοφιστή* (232b), ο Ξένος Ελεάτης αναφέρει πως οι σοφιστές έχουν συγγράψει αντιλογίες για τις τέχνες γενικά, αλλά και για κάθε τέχνη ξεχωριστά, σχετικά με το τι πρέπει να «αντιλογήσει» κάποιος σε οποιονδήποτε τεχνίτη: σε άτομα δηλαδή που γνώριζαν πολύ καλά μια τέχνη και την εξασκούσαν. Όπως παρατηρεί ο Θεαίτητος, το σχόλιο του ξένου αφορά τον Πρωταγόρα στον οποίο αποδίδονται έργα (αντιλογίες) σχετικά με άλλες τέχνες και μάλιστα κατονομάζει ένα αφορούσε την τέχνη της πάλης (*Περί Πάλης*).

¹⁰¹ Κρατύλος, Θεαίτητος.

¹⁰² Αν υπήρχε πράγματι σχέση του *πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος* με τους δύο λόγους για κάθε πράγμα, τότε ο Πρωταγόρας θα μιλούσε για άπειρους λόγους σε κάθε πράγμα.

συνέπειες της είναι το εξής: αν κάτι φανεί σε μερικούς ως τριήρης, σε άλλους ως τοίχος και σε κάποιους ως άνθρωπος και όλες αυτές οι αντιφατικές διατυπώσεις αληθεύουν, τότε αυτό το ένα πράγμα θα καταλήξει να είναι πολλά¹⁰³. Το λογικό επακόλουθο, όπως το αντιλαμβάνεται ο Αριστοτέλης, είναι πως *άπαντα έσται εν*¹⁰⁴. Στο ίδιο συμπέρασμα, όπως έχει ήδη τονισθεί, κατέληγε και ο Ζήνων με την ικανότητα του στις αντιλογίες: τα πολλά μπορούσε να τα παρουσιάζει ως ένα και το ένα μπορούσε να το εμφανίζει στο ακροατήριο ως πολλά¹⁰⁵. Έτσι αν για παράδειγμα το ίδιο πράγμα φαίνεται με διαφορετικό τρόπο σε δύο άτομα αληθινό, είναι αληθινό. Αν υπάρχουν αντίθετες απόψεις για αυτό το θέμα, τότε όλες αυτές οι αντίθετες απόψεις είναι εξίσου αληθείς. Συνεπώς, όποιος ισχυρισμός και αν διατυπώνεται από κάποιον άνθρωπο είναι και ορθός.

Ο Σέξτος ο Εμπειρικός τονίζει πως ο Πρωταγόρας με τον ισχυρισμό αυτό εισάγει το *προς τι*, την σχετικότητα. Πράγματι, η παραδοσιακή ερμηνεία θέλει την θέση αυτή να αφορά την σχετικότητα στην αντίληψη που έχει κάθε ανθρώπινο ον για τα πράγματα. Ο Σέξτος ωστόσο εντάσσει στην ερμηνεία του όχι μόνο τις αισθητηριακές αντιλήψεις του ατόμου, την κατάσταση στην οποία διατελεί αυτό, την ηλικία κ.α. αλλά και το γεγονός ότι η ίδια η ύλη αποτελείται από όλες αυτές τις αντιθετικές ιδιότητες που της αποδίδουμε. Για αυτόν τον λόγο το ίδιο πράγμα θα δίνει διαφορετική εντύπωση σε δύο διαφορετικούς ανθρώπους: το άρρωστο άτομο θα κρίνει αληθώς ως πικρό το μέλι, ενώ το υγιές ως γλυκό¹⁰⁶. Όλες λοιπόν οι ατομικές εντυπώσεις είναι αληθινές και ενδεχομένως, κατά αυτόν τον τρόπο, δεν μπορεί κανείς να αναιρέσει αυτό που ισχυρίζεται ο αντίπαλος.

Το όνομα του Πρωταγόρα εμφανίζεται στον *Ευθύδημο*¹⁰⁷ με αφορμή την επισήμανση του Διονυσόδωρου στον Κτήσιππο: κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί πως κάτι δεν είναι καθώς *ουκ αρα τα γε μη οντα λέγει ουδείς*¹⁰⁸. Όταν ο Σωκράτης ζητάει περαιτέρω λεπτομέρειες για το *ούκ έστιν αντίλέγειν*, θέση που αναπόφευκτα προκύπτει από τους ισχυρισμούς του Διονυσόδωρου, παρατηρεί πως έχει ακούσει¹⁰⁹ πως το χρησιμοποιούν πολλοί: *Και γαρ οι αμφί Πρωταγόραν σφόρδα έχρωντο αυτώ*

¹⁰³ Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, Π 1053a.

¹⁰⁴ Αριστοτέλης, ο. π., Γ4 1007b.

¹⁰⁵ Πλάτων, *Φαίδρος*, 261d.

¹⁰⁶ Σκουτερόπουλος, 1991, 66-67 & σημ.5.

¹⁰⁷ Πλάτων, ο. π., 286c2.

¹⁰⁸ Πλάτων, *Ευθύδημος*, 284c.

¹⁰⁹ Δεν γνωρίζουμε από πού μπορεί ο Σωκράτης να το έχει ακούσει και μάλιστα, όπως αναφέρει, *πολλάκις*, ίσως όμως να του έχει γνωστοποιηθεί μέσω των μαθητών του και ειδικότερα του Αντισθένη.

και οι έτι παλαιότεροι¹¹⁰. Ο Castagnoli εστιάζει την προσοχή μας σε αυτόν τον «παράδοξο» ισχυρισμό: ο συγγραφέας των *Αντιλογιών*, είναι υποστηρικτής του δόγματος του οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν¹¹¹.

Με τον ισχυρισμό του Πρωταγόρα, ότι δηλαδή αλήθεια είναι ο,τι θεωρεί το άτομο ως αληθές, κατανοούμε την χρήση των αντιλογιών: δεν υπάρχει ένας μόνο αληθινός ισχυρισμός για κάθε θέμα και σαφώς, ανεξαρτήτως γνώσεων, μπορεί ο οποιοσδήποτε να εμπλακεί σε κάθε συζήτηση. Αυτός είναι προφανώς και ο λόγος που ο ίδιος ο Πρωταγόρας φαίνεται να μην είχε περιορισμούς: αρκετά από τα έργα του, όπως διαπιστώνουμε στο *Σοφιστή* και όπως παρατηρεί η Lee¹¹², ήταν υποθετικές συζητήσεις/αντιλογίες σχετικά με διάφορες τέχνες, αποδεικνύοντας κατά αυτόν τον τρόπο ότι δεν χρειάζεται κάποιος να είναι εξειδικευμένος γνώστης του αντικειμένου για να μιλήσει για παράδειγμα για την πάλη, αλλά μπορούν όλοι να εκφέρουν γνώμη και μάλιστα ορθή πάνω σε διάφορα ζητήματα.

Μια διαφορετική τοποθέτηση από αυτή του Πρωταγόρα σχετικά με τους δύο λόγους για κάθε θέμα, είναι του Αντισθένη. Σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο¹¹³ ο Αντισθένης μαθήτευσε κοντά στον Γοργία, η επιρροή του οποίου συναντάται στους διαλόγους του *Αλήθεια* και *Προτρεπτικοί*. Παρόλα αυτά, ο Αθήναιος αναφέρει πως ο διάλογος *Αρχέλαος* του Αντισθένη αποτελούσε επίθεση στον Γοργία¹¹⁴. Αργότερα, ακολούθησε τον Σωκράτη με ενθουσιασμό, προτείνοντας ακόμη και στους δικούς του μαθητές να πράξουν αναλόγως. Οι πληροφορίες για τον Αντισθένη και τις απόψεις του προέρχονται κυρίως από μαρτυρίες του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Διογένη Λαέρτιου αλλά και άλλων. Ωστόσο σε σχέση με τα αποσπάσματα που αποδίδονται στον Αντισθένη, όπως έχουμε επισημαίνει, εντοπίζεται ένα βασικό πρόβλημα το οποίο έγκειται στο γεγονός ότι πολλά από αυτά έχουν στηριχθεί στον διάλογο *Ευθύδημο* του Πλάτωνα¹¹⁵: πολλοί από τους συγγραφείς έχουν ανατρέξει στο συγκεκριμένο έργο για τη συλλογή πληροφοριών. Λέγεται ότι συνέγραψε δέκα τόμους, από τους οποίους στον έκτο ένα έργο τιτλοφορούταν ως *Περί τοῦ*

¹¹⁰ Ως ακόμη πιο παλιούς ο Σωκράτης ενδεχομένως να εννοεί τον Παρμενίδα, ο οποίος αρνήθηκε την ύπαρξη του μη όντος, και ως συνέπεια κάποιος δεν θα μπορούσε να μιλήσει για αυτό που δεν υπάρχει. Επομένως δεν θα μπορούσε να αντιλέγει. Με τον ίδιο έμμεσο τρόπο συμπεραίνεται πως ο Πρωταγόρας υποστήριζε το οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν, καθώς σύμφωνα με την ρήση του, πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, ο κάθε ἄνθρωπος διατυπώνει την «δική του αλήθεια».

¹¹¹ Castagnoli, 2007,21.

¹¹² Lee, 2005, 39-40.

¹¹³ Διογένης Λαέρτιος

¹¹⁴ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, V220d.

¹¹⁵ Denyer 1991, 28.

διαλέγεσθαι ἀντιλογικός¹¹⁶. Οι διάλογοι του *Αίας* και *Οδυσσέας*, έχουν επίσης συνταχθεί με τη μορφή των αντιλογιών, όπως θα γίνει φανερό στην επόμενη ενότητα. Μέσω των ομηρικών ηρώων και με αφορμή την διεκδίκηση των όπλων του Αχιλλέα, ο συγγραφέας πραγματεύεται αυτή την σύγκρουση, δίνοντας της μορφή αντιθετικών λόγων. Μάλιστα, αυτά τα δύο έργα είναι τα μοναδικά που σώζονται ολόκληρα.

Ο Αριστοτέλης αποδίδει ξεκάθαρα σε αυτόν το παράδοξο της αδυναμίας να πει κάποιος ψέματα, το οποίο προέρχεται από τον ισχυρισμό ότι δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ο,τι δεν υπάρχει. Όπως αναφέρει, σε αντίθεση με τον Πρωταγόρα, υποστήριζε με «αφέλεια» πως για κάθε πράγμα υπάρχει μόνο ένας λόγος, και έτσι δεν μπορεί να υπάρξει ούτε αντίλογος αλλά ούτε και ψεύδος¹¹⁷. Ο Ισοκράτης πιθανότατα έχει κατά νου τον Αντισθένη όταν αναφέρει πως κάποιος έχει γεράσει υποστηρίζοντας πως είναι αδύνατο να διατυπώσει κανείς κάτι ψευδές ή να αντιλέγει, ούτε επίσης είναι εφικτό να μιλήσει για δύο θέσεις ενός θέματος¹¹⁸. Σε ένα άλλο χωρίο ο Ισοκράτης επιτιθέμενος μάλλον πάλι στον Αντισθένη διατυπώνει ίσως με κάποιου είδους αγανάκτηση πως ποιός δεν θα μπορούσε να μην αποστρέφεται και ταυτόχρονα να περιφρονεί αυτούς που ασχολούνται με τις έριδες, οι οποίοι αφού προσποιούνται πως αναζητούν την αλήθεια, από την αρχή του επαγγέλματος τους επιχειρούν να εξαπατήσουν με ψεύδη.¹¹⁹

Ένα ακόμη «επικριτικό» χωρίο από τον Αριστοτέλη αναφέρει πως οι ακόλουθοι του Αντισθένη (και μπορούμε να υποθέσουμε και ο ίδιος ο Αντισθένης) και άλλοι τέτοιου είδους *απαίδευτοι* βρίσκονταν σε απορία καθώς υποστήριζαν πως δεν μπορούμε να ορίσουμε τίποτα, αφού ο ορισμός είναι ένας λόγος μακρός, παρόλα αυτά μπορούμε να διδάξουμε άλλους τι μπορεί να είναι: *ὥστε ἡ ἀπορία ἦν οἱ Ἀντισθένειοι καὶ οἱ οὕτως ἀπαίδευτοι ἠπόρουν ἔχει τινὰ καιρόν, ὅτι οὐκ ἔστι τὸ τί ἔστιν ὀρίσασθαι (τὸν γὰρ ὄρον λόγον εἶναι μακρόν) , ἀλλὰ ποῖον μὲν τί ἐστὶν ἐνδέχεται καὶ διδάξαι, ὥσπερ ἄργυρον, τί μὲν ἐστὶν οὐδ', ὅτι δ' οἶον καττίτερος: ὥστ' οὐσίας ἔστι μὲν ἧς ἐνδέχεται εἶναι ὄρον καὶ λόγον, οἶον τῆς συνθέτου, ἐάν τε αἰσθητὴ ἐάν τε νοητὴ ἤ: ἐξ*

¹¹⁶ Διογένης Λάερτιος, βιβλίο 6 κεφάλαιο 1.

¹¹⁷ διὸ Ἀντισθένης ᾤετο εὐήθως μὴθὲν ἀξιῶν λέγεσθαι πλὴν τῷ οἰκείῳ λόγῳ, ἐν ἐφ' ἐνός' ἐξ ὧν συνέβαινε μὴ εἶναι ἀντιλέγειν, σχεδὸν δὲ μὴδὲ ψεύδεσθαι. Αἰριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 1024b.

¹¹⁸ καὶ καταγεγραμμάσιν οἱ μὲν οὐ φάσκοντες οἶόν τ' εἶναι ψευδῆ λέγειν οὐδ' ἀντιλέγειν οὐδὲ δύω λόγῳ περὶ τῶν αὐτῶν πραγμάτων ἀντειπεῖν. Ισοκράτης, *Ελένη*, 10.1.

¹¹⁹ τίς γὰρ οὐκ ἂν μισήσειεν ἅμα καὶ καταφρονήσειε πρῶτον μὲν τῶν περὶ τὰς ἔριδας διατριβόντων, οἱ προσποιῶνται μὲν τὴν ἀλήθειαν ζητεῖν, εὐθύς δ' ἐν ἀρχῇ τῶν ἐπαγγελμάτων ψευδῆ λέγειν ἐπιχειροῦσιν; Ισοκράτης, *Κατὰ των Σοφιστῶν*, 13.1.

*ὄν δ' αὕτη πρώτων, οὐκέτι, εἴπερ τι κατὰ τινὸς σημαίνει ὁ λόγος ὁ ὀριστικὸς καὶ δεῖ τὸ μὲν ὡσπερ ὕλην εἶναι τὸ δὲ ὡς μορφήν*¹²⁰.

Αξίζει να τονίσουμε πως εδώ έχουμε μια παρουσίαση των απόψεων του Αντισθένη, η οποία πραγματοποιείται με την επέμβαση του Αριστοτέλη. Ένα πρόβλημα γενικότερα που εντοπίζεται στις αριστοτελικές μαρτυρίες είναι πως ο φιλόσοφος συνηθίζει να παρουσιάζει απόψεις άλλων χρησιμοποιώντας δική του ορολογία, ή αποδίδει ορολογίες της δικής του εποχής σε παλαιότερους φιλοσόφους¹²¹. Το παραπάνω χωρίο πιθανότατα αποτελεί μια ερμηνεία των απόψεων του Αντισθένη και όχι μια άμεση καταγραφή των «αντισθένειων» απόψεων. Ωστόσο, μπορούμε να δούμε την σύνδεση που γίνεται με τον οικείο λόγο, σύμφωνα με τον οποίο δεν μπορούμε να ορίσουμε τα πράγματα διότι στο καθένα αντιστοιχεί ένας λόγος, για την ακρίβεια μια ταυτολογία. Μόνο με έναν τρόπο μπορούμε να αναφερόμαστε στα πράγματα, δηλαδή με τον οικείο λόγο τους. Μπορούμε να περιγράψουμε το πράγμα με ιδιότητες που κατέχει, αλλά ο ορισμός δεν είναι κάτι εφικτό για τον Αντισθένη. Σχετικά με τον οικείο λόγο μια ερμηνεία που προτείνεται από τον Burnyeat και εξετάζει η Rappe¹²², είναι πως ο Αντισθένης εννοεί πως για κάθε πράγμα το μόνο που μπορεί να διατυπωθεί είναι μια πρόταση στην οποία αναφέρονται όλες οι πραγματικές και χαρακτηριστικές ιδιότητες του. Συνεπώς, οτιδήποτε διατυπώνεται για κάθε πράγμα πρέπει να ανήκει σε αυτό και να το περιγράφει εκτενώς.

Βρίσκονται ωστόσο στο στόχαστρο του Πλάτωνα ο Πρωταγόρας και ο Αντισθένης, επειδή απλά οι συγκεκριμένοι έχουν εξασκηθεί στις αντιλογίες; Με κάποια επιφύλαξη μπορούμε να υποθέσουμε πως ο Πλάτων δεν διάκειται εχθρικά προς τον Πρωταγόρα. Στον ομώνυμο διάλογο ο εν λόγω συνομιλητής του Σωκράτη αντιμετωπίζεται με κάποιο σεβασμό: από την αρχή του διαλόγου ο Πλάτων καθιστά σαφές πως πρόκειται για ένα σημαντικό πρόσωπο, ενώ παράλληλα αυτή η θετική στάση του φιλοσόφου γίνεται φανερή αν ανατρέξουμε σε άλλους διαλόγους και συγκρίνουμε τη στάση του πλατωνικού Σωκράτη απέναντι σε άλλους συνομιλητές. Ακόμη και ο ίδιος ο Πρωταγόρας στο τέλος του ομώνυμου διαλόγου εκφράζει ξεκάθαρα τον θαυμασμό του προς τον συνομιλητή του: ο Σωκράτης είναι ο μοναδικός άνθρωπος από όσους έχει συναντήσει που εκτιμά και αυτή την άποψη την εκφράζει δημοσίως σε όσους γνωρίζει. Δεν θα απορούσε μάλιστα αν γινόταν ένας από τους αξιόλογους άνδρες στη σοφία¹²³.

Ωστόσο, η αντιπαλότητα μεταξύ του Πλάτωνα και του Αντισθένη ήταν γνωστή από την αρχαιότητα. Οι δυο τους αποτέλεσαν μαθητές του Σωκράτη και ειδικότερα ο

¹²⁰ Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 1043b24.

¹²¹ Κάλφας, 2009, 64-65.

¹²² Rappe, 2000 299.

¹²³ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 361e-362a.

Αντισθένης, μέχρι να αναδειχθεί ο Πλάτων, θεωρούνταν ο σημαντικότερος μαθητής του. Είχε συγγράψει πλήθος πραγματειών¹²⁴ - μάλιστα ο Αθήναιος, παραπέμποντας στο Θεόπομπο, αναφέρει πως ο Πλάτων είχε «κλέψει» μερικούς διαλόγους από τα «αντισθένεια» έργα ¹²⁵. Η έλλειψη όμως ολοκληρωμένων πραγματειών του Αντισθένη δεν επιτρέπει την εξαγωγή ενός βέβαιου συμπεράσματος. Ένα χαρακτηριστικό έργο του Αντισθένη ονομάζονταν ειρωνικά *Σάθων*. Επρόκειτο για μια κριτική στην πλατωνική διαλεκτική, ενώ ακόμη και ο τίτλος αποτελεί μεταβολή του ονόματος *Πλάτων* σε *Σάθων*, ένα προσβλητικό προσωνύμιο. Ακόμη, ο Διογένης Λαέρτιος αναφέρει ότι ο Αντισθένης κορόιδευε τον Πλάτωνα, διότι ήταν «φαντασμένος»¹²⁶. Ο Πλάτων επίσης αφήνει πολλές υπόνοιες κατά του Αντισθένη. Στο *Σοφιστή* κάνει λόγο για οψιμαθείς γέροντες, οι οποίοι θα μπορέσουν εύκολα να αντιλογηθούν πως τα πολλά είναι ένα και το ένα πολλά, αλλά επίσης και πως δεν υπάρχει δυνατότητα να διατυπώσουμε κρίσεις, πέρα από *ταυτολογικές*. Πιθανώς πρόκειται για μια επίθεση στον *οικείο λόγο* του Αντισθένη.

Πέρα από τις οποιεσδήποτε προσωπικές διαφορές μεταξύ των δύο αυτών μαθητών του Σωκράτη, πιστεύω πως ο Πλάτων επιτίθεται στον Αντισθένη διότι ακριβώς το δόγμα του *ούκ ἔστιν ἀντιλέγειν* και ο *οικείος λόγος*, συνιστούν κίνδυνο για τον φιλοσοφικό βίο που προσπαθεί να προωθήσει ο Σωκράτης στους συνομιλητές του στον *Φαίδων*. Ο φιλόσοφος, ο άνθρωπος δηλαδή που ασχολείται με φιλοσοφικά ζητήματα και που αυτά γίνονται τρόπος ζωής για αυτόν, θα επιβραβευθεί σε μια άλλη ζωή όπως περιγράφεται στον ίδιο διάλογο. Ένα λοιπόν βασικό αγαθό που προσφέρει η φιλοσοφία είναι η αθανασία της ψυχής. Αυτά τα δύο ταυτίζονται για τον Σωκράτη. Γιατί οι ακροατές όμως στον διάλογο αυτό δυσανασχετούν και η συζήτηση τείνει να τερματιστεί άδοξα; Δεν θα έπρεπε να ήταν προετοιμασμένοι για οτιδήποτε λεχθεί; Δεν παρακολουθούν μια διάλεξη, αλλά μια συζήτηση η οποία ίσως αποδείξει πως η ψυχή είναι αθάνατη, ή το αντίθετο.

Σε μια πρώτη προσέγγιση μπορούμε να υποθέσουμε πως οι ακροατές αντιδρούν κατά τέτοιο τρόπο διότι η μόνη παραμυθία για τον επικείμενο χαμό του Σωκράτη είναι ακριβώς ότι η ψυχή του θα συνεχίσει να υπάρχει, επομένως ο θάνατος είναι πράγματι κάτι καλό και κάτι που πρέπει να προσδοκά κάθε φιλόσοφος. Παράλληλα, η αθανασία της ψυχής θα τους ενθαρρύνει για συνέχιση του φιλοσοφικού τους βίου.

¹²⁴ Για κάποιους τα έργα του Αντισθένη ήταν χωρίς περιεχόμενο. Ώι Τίμων διὰ τὸ πλῆθος ἐπιτιμῶν "παντοφυῆ φλέδονά" φησιν αὐτόν. Διογένης Λαέρτιος, 6.18.

¹²⁵ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 508c-d. καὶ γὰρ Θεόπομπος ὁ Χῖος ἐν τῷ κατὰ τῆς Πλάτωνος διατριβῆς ' τοὺς πολλοὺς,' φησί, ' τῶν διαλόγων αὐτοῦ ἀχρεῖους καὶ ψευδεῖς ἄν τις εὖροι: ἀλλοτρίους δὲ τοὺς πλείους, ὄντας ἐκ τῶν Ἀριστίππου διατριβῶν, ἐνίους δὲ κακῶν Ἀντισθένους, πολλοὺς δὲ κακῶν Βούσωνος τοῦ Ἡρακλεώτου ἀλλὰ τὰ κατὰ τὸν ἄνθρωπον ἄπερ ἐπαγγέλλεται[...]

¹²⁶ Διογένης Λαέρτιος, 6.1. Ἔσκωπτέ τε Πλάτωνα ὡς τετυφωμένον.

Επομένως, όλοι σε αυτή τη τελευταία συγκέντρωση θέλουν απεγνωσμένα να πεισθούν από το δάσκαλο τους πως η ψυχή δεν χάνεται. Όταν όμως μετά από πολλές αντιρρήσεις αρχίζουν να συνειδητοποιούν ότι η συζήτηση ίσως δεν φέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, προτιμούν να την τερματίσουν, ώστε να διατηρήσουν τουλάχιστον μια ελπίδα για τη μεταθανάτια ζωή. Η βεβαιότητα, όπως συνειδητοποιούν σταδιακά, ενδεχομένως να είναι εφικτή, αλλά δεν θα είναι βεβαιότητα για αυτό που επιθυμούν οι ίδιοι να αποδειχθεί. Επειδή ακριβώς ο λόγος τους οδηγεί σε «λάθος» μονοπάτι, σε μία πιθανή αλλά πικρή αλήθεια, στρέφονται εναντίον αυτού. Ο Σωκράτης σε αυτό το σημείο προειδοποιεί για την μισολογία, που όπως έχουμε ήδη τονίσει είναι η απέχθεια προς τα επιχειρήματα. Η στιγμή αυτή της απογοήτευσης του περίγυρου του Σωκράτη αποτελεί προφανώς σημαντικό κίνδυνο για τον ίδιο, αφού τονίζει στον Φαίδωνα πως θα πρέπει να κόψει τα μαλλιά του *έάνπερ γε ήμῖν ὁ λόγος τελευτήσῃ καὶ μὴ δυνώμεθα αὐτὸν ἀναβιώσασθαι*. Υπογραμμίζει λοιπόν πως δεν φταίνε οι λόγοι, αλλά η αμάθεια αυτών που τους χρησιμοποιούν. Που εντοπίζεται η αμάθεια στο συγκεκριμένο χωρίο; Στο γεγονός ότι οι αντιρρήσεις του Σιμμία έρχονται σε αντίθεση με την θεωρία της ανάμνησης, την οποία έχουν όλοι αποδεχθεί και η οποία συνιστά μια ανώτερη υπόθεση, διότι ακριβώς βασίζεται σε μία άλλη θεμελιώδη αρχή: την θεωρία των Ιδεών. Αμάθεια λοιπόν διότι όλοι οι ακροατές, όπως ακριβώς οι αντιλογικοί, έσπευσαν να ενστερνιστούν τον λόγο του Σιμμία χωρίς να ακολουθήσουν την ορθή συλλογιστική του Σωκράτη: αν ο νέος λόγος προκαλεί αντιφάσεις τότε ή θα απορρίψουμε τον ίδιο, ή την υπόθεση με την οποία έρχεται σε αντίφαση.

Ο περίγυρος του Σωκράτη, ο οποίος δοκιμάζει την απογοήτευση, και που ο φιλόσοφος με έμμεσο τρόπο επιπλήττει αποτελείται από τον Απολλόδωρο, τον πατέρα του Κριτόβουλου και τον ίδιο τον Κριτόβουλο, τον Ερμογένη, τον Επιγένη, τον Αισχίνη, τον Κτήσιππο, τον Μενέξενο, τον Σιμμία, τον Κέβητα, τον Ευκλείδη και τον Αντισθένη. Ο Πλάτων δεν ανήκει στο κοινό αυτό που κινδυνεύει να γίνει μισόλογο, διότι απουσίαζε¹²⁷. Η παραδοσιακή ερμηνεία θέλει τον Πλάτωνα να δηλώνει την απουσία του, ώστε να καταστήσει σαφές πως δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας ούτε γνώριζε με ακρίβεια τα όσα διαδραματίστηκαν και συζητήθηκαν. Κανείς ωστόσο δεν θα είχε αξιώσεις από τον Πλάτωνα για ιστορική καταγραφή, είτε ήταν παρών είτε όχι. Με πολλές επιφυλάξεις, ο Πλάτων ίσως αναφέρει το γεγονός ότι ήταν άρρωστος και άρα δεν βρίσκονταν εκεί για να δώσει έμφαση στο γεγονός ότι η κριτική στοχεύει σε αυτό το συγκεκριμένο και άπιστο κοινό, που δεν έχει κριτική σκέψη και στο οποίο βρίσκεται ο άντρας αυτός ο οποίος λέγεται ότι ασχολήθηκε με τις αντιλογίες για να καταλήξει στο τέλος στο δόγμα του *οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν*.

¹²⁷ Πλάτων, *Φαίδων*, 59b.

οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν

Αυτό που ενώνει τον Πρωταγόρα και τον Αντισθένη είναι το δόγμα του *οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν*¹²⁸. Οι αναφορές του Πλάτωνα και του Διογένη Λαέρτιου το αποδίδουν στον πρώτο, ενώ ο Αριστοτέλης στον Αντισθένη. Ο Αριστοτέλης μάλιστα είναι πιο αξιόπιστος στις μαρτυρίες του, αν και ο ίδιος δεν αποτελεί ιστορικό της φιλοσοφίας. Παρόλα αυτά γίνεται φανερό πως το να αποδίδεται το συγκεκριμένο δόγμα τόσο στον Αντισθένη, όσο και στον Πρωταγόρα προκύπτει ως λογική συνέπεια των απόψεων που φέρονται να υποστήριζαν. Οι θέσεις τις οποίες φαίνεται να ενστερνίζονται αυτοί έχουν ως συνέπεια τον ισχυρισμό *οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν*, με μια «διαφορετική έννοια». Ο Πρωταγόρας, θεωρώντας πως μέτρο κάθε πράγματος αποτελεί ο άνθρωπος και συνεπώς, κάθε διατυπωμένη άποψη- ακόμη και αν έρχεται σε πλήρη αντίθεση με μία άλλη- αληθεύει για αυτόν που την εκφέρει, καταλήγει στην άρνηση της αντίφασης. Αντίθετα ο Αντισθένης, δηλώνοντας πως υπό οποιεσδήποτε συνθήκες σε ένα πράγμα θα αντιστοιχεί μόνο ένας λόγος, ο οικείος του πράγματος αυτού ο οποίος θα δίνει όλες τις ιδιότητες του, απορρίπτει εξίσου την δυνατότητα αντίφασης. Το δόγμα του *οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν* πραγματοποιείται και στους δύο με διαφορετική όμως έννοια. Ο Αντισθένης καταλήγει σε αυτό απόλυτα και αντικειμενικά, ενώ ο Πρωταγόρας διατυπώνει μια σχετικιστική θέση. Για τον διάσημο σοφιστή δεν μπορεί να υπάρξει αντίφαση καθώς κάθε διατύπωση αληθεύει άρα δεν υπάρχει τίποτα που να μην αληθεύει σε αυτήν και από την στιγμή που ισχύει αυτό, κανείς δεν μπορεί να αναιρέσει τα λεγόμενα του άλλου ή να τα διαψεύσει. Για τον Αντισθένη από την άλλη πλευρά δεν υπάρχει αντιλογία διότι σε κάθε πράγμα αντιστοιχεί μόνο ένας λόγος και κανένας άλλος, και αυτός ο λόγος δεν αφορά αυτά που δεν υπάρχουν αλλά περιγράφει «εξαντλητικά» το ίδιο το πράγμα και τις ιδιότητες που φέρει αυτό.

Οι πραγματείες *Αίας* και *Οδυσσέας* του Αντισθένη, είναι τα μοναδικά έργα του που έχουν διασωθεί ολόκληρα. Η σύγκρουση των δύο ομηρικών ηρώων είναι γνωστή: ο δυνατός και γενναίος Αίας, ο δεύτερος μετά τον Αχιλλέα σε όλο το στράτευμα των Αχαιών, χάνει στην διεκδίκηση των όπλων από τον πονηρό Οδυσσέα, αυτόν που προσπάθησε να αποφύγει τον πόλεμο. Ο Αντισθένης αξιοποιεί αυτή την σύγκρουση των δύο διαφορετικών χαρακτήρων που ενσαρκώνουν δύο αντίθετους κόσμους για να συγγράψει δύο λόγους, έναν για τον Οδυσσέα και έναν για τον Αίαντα, που απεικονίζουν την προσπάθεια τους, τα επιχειρήματα τους ώστε να

¹²⁸ Οι δύο άντρες φαίνεται να μοιράζονται και ένα άλλο στοιχείο: ένα από τα έργα του Αντισθένη ήταν και η *Αλήθεια*, τίτλος που συναντάται και στα έργα άλλων σοφιστών όπως επισημαίνει η Prince, και μάλιστα του Πρωταγόρα. Prince, 2006, 79.

κερδίσουν στην κρίση των όπλων¹²⁹. Ο πρώτος λόγος που διατυπώνεται είναι αυτός του Αίαντα, ενώ του Οδυσσέα ακολουθεί. Όπως και στις Τετραλογίες, έτσι και σε αυτή την περίπτωση δεν αναδεικνύεται, ούτε όμως και δημιουργείται η υπόνοια για το ποιος υπέρσχυσε στη συζήτηση. Ουσιαστικά, δεν υπάρχει βεβαιότητα για το ποιόν υποδεικνύει ως νικητή ο Αντισθένης, διότι σε σχέση με το τι πραγματικά συνέβη ξέρουμε πως ο Οδυσσέας είναι αυτός στον οποίο εν τέλει αποδίδονται τα όπλα. Ενδεχομένως πραγματεύεται το συγκεκριμένο θέμα για να επανεξεταστεί η *κρίσις των όπλων*, αν αυτά δόθηκαν δίκαια, μπορεί όμως εύλογα να αποτελεί ένα παίγνιον, σαν το *Ελένης Εγκώμιον* του δάσκαλου του, από τον οποίο πιθανότατα υιοθέτησε και την χρήση μυθολογικών στοιχείων στους λόγους. Το ενδιαφέρον εντοπίζεται στον λόγο του Αίαντα, όπου ο ήρωας αναφέρεται στο *οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν*.

Ο Rankin¹³⁰ θεωρεί πως το δόγμα του *οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν* αποτελεί μια αντισθένεια ειρωνεία προς τα είδη του Πλάτωνα. Όπως ο δάσκαλος του Γοργίας, ο Πρωταγόρας και άλλοι σοφιστές, είχε καταλήξει πως η αναζήτηση της αλήθειας δεν είναι κάτι εφικτό, ή τουλάχιστον δεν αποτελεί μια εύκολη διαδικασία. Ο Αντισθένης δεν έδινε μεγάλη βαρύτητα στις διατυπώσεις για το ον, όπως ακριβώς και ο παλιός δάσκαλος του. Δεν πίστευε πως μπορούμε να έχουμε την παραμικρή βεβαιότητα για να μιλήσουμε για τέτοιου είδους όντα, όπως τα είδη που εισάγει ο Πλάτων. Οτιδήποτε λοιπόν δεν αποτελούσε ταυτολογία, δεν μπορούσε να επιδεχθεί αμφισβήτηση ή επιβεβαίωση. Ο λόγος ο οποίος αποτελούσε το όπλο της έρευνας για τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα, για τον Αντισθένη είχε περιορισμένες δυνατότητες. Ουσιαστικά ακύρωνε τις προσπάθειες τους. Υποστηρίζοντας βέβαια πως το κάθε πράγμα έχει έναν *οικείον λόγον*, ο διάσημος μαθητής του Σωκράτη δεν είναι απίθανο να εννοούσε ότι μπορούμε να αποδώσουμε σε πράγματα μόνο ο,τι συγγενεύει ή μοιάζει με αυτά, όχι όμως ο,τι πράγματι είναι. Ο λόγος λοιπόν φαίνεται να απαξιώνεται από τον Αντισθένη, και όπως υποθέτει ο Rankin, ενδεχομένως να ήθελε να εστιάσει το ενδιαφέρον στις πράξεις: η αρετή για παράδειγμα πρέπει να αναζητηθεί στις πράξεις των ανθρώπων και όχι στον λόγο. Αν ανατρέξουμε στη μαρτυρία του Ξενοφώντα, θα γίνει φανερό η σύνδεση Σωκράτη και Αντισθένη: όταν ο Ιππίας απαιτεί από το Σωκράτη να πεί επιτέλους τι είναι η δικαιοσύνη, εκείνος αναφέρει πως «εἰ δὲ μὴ λόγῳ, ἔφη, ἀλλ' ἔργῳ ἀποδείκνυμαι»¹³¹, διότι ο λόγος δεν είναι τόσο αξιόπιστος όσο τα έργα¹³².

Η παραπάνω υπόθεση του Rankin φαίνεται αρκετά πιο εύλογη αν κάποιος ανατρέξει στο έργο *Αίας*, ένα από τα δύο του Αντισθένη που έχει μορφή αντιλογίας-

¹²⁹ Όπως αναφέρει η Prince, οι συγκεκριμένοι λόγοι είχαν δημιουργήσει σύγχυση στους μελετητές, καθώς δεν υπήρχε βεβαιότητα αν αποτελούν ένα ζεύγος αντιθετικών λόγων.

¹³⁰ Rankin, 1974, 316.

¹³¹ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, IV, 4.10.

¹³² Ο.π., ἢ οὐ δοκεῖ σοι ἀξιοτεκμαρτότερον τοῦ λόγου τὸ ἔργον εἶναι.

το δεύτερο είναι ο *Οδυσσέας*. Δεν πρόκειται ωστόσο για αντιλογία που αναπτύσσεται με μορφή ερωταποκρίσεων. Πρόκειται για δύο αντιθετικούς και εκτενείς λόγους, κυρίως αυτός του Οδυσσέα. Στον *Αίαντα* ο τρωικός (και τραγικός) ήρωας υποστηρίζει πως ένας πόλεμος δεν κερδίζεται με λόγια, αλλά με πράξεις, με κατορθώματα¹³³. Η ενασχόληση με τους λόγους τονίζει ο Αίας δεν θα προσφέρει τίποτα, είτε ο πόλεμος κερδηθεί είτε χαθεί, καθώς σε τέτοιες περιπτώσεις *ουδ αντιλέγειν ἔξεστι προς τους πολεμίους*, διότι ακριβώς στην νίκη βλέπουμε έργα ενώ στην ήττα σιωπή¹³⁴. Ειδικότερα, όσο μεγαλύτερη είναι η έλλειψη στις πράξεις τόσο περισσότερο θα αφοσιωθούν στα λόγια: αυτοί οι άνθρωποι θα διατυπώσουν πολλούς και μακρούς λόγους¹³⁵. Άρα ο λόγος δεν έχει καμία χρησιμότητα και ειδικά σε περιόδους πολέμου. Ο Αντισθένης ωστόσο, βάζοντας στο στόμα του ήρωα την γνωστή αυτή ρήση, ουσιαστικά τον καταδικάζει και τον οδηγεί σε αντίφαση. Ο Αίας την δεδομένη στιγμή που διατυπώνει τον λόγο αυτό, βρίσκεται όπως ξέρουμε σε αντίλογο με τον Οδυσσέα για την διεκδίκηση των όπλων του Αχιλλέα. Υπονομεύει λοιπόν την ίδια του την συμμετοχή. Ο Οδυσσέας ωστόσο παρουσιάζεται ως ένας έξυπνος ήρωας που ενσαρκώνει όλα αυτά τα ιδανικά, τα οποία οι Αθηναίοι επαινούσαν και επιδίωκαν. Όπως έχει ήδη τονιστεί, δεν υπονοείται κάποιος νικητής από την εν λόγω διαμάχη των παραπάνω ηρώων, παρόλα αυτά πιο συμπαθής ομιλητής παρουσιάζεται ο Οδυσσέας. Αυτή η στάση του Αντισθένη οδηγεί στο συμπέρασμα πως υπάρχει κάποια μεροληψία από μέρους του, αφού είναι ο Οδυσσέας αυτός που παρουσιάζεται επιτυχώς ως άξιος διεκδικητής των όπλων. Αυτό ωστόσο που δημιουργεί απορία είναι ο λόγος για τον οποίο ο Αντισθένης βάζει στο στόμα του Αίαντα την θέση του *οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν*, με μικρή διαφορά στην διατύπωση. Αν πράγματι η συγκεκριμένη αρχή αποτελούσε δική του έμπνευση, για ποιο λόγο την εκφράζει ο ηττημένος ήρωας; Πιστεύω πως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα οι δύο αυτοί λόγοι, του Οδυσσέα και του Αία να αποτελούν *παίγνια*. Αν η αρχή του *οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν* εισήχθη στους κύκλους των διανοούμενων ως λύση ή ως θέση με την οποία κάποιος θα μπορούσε να ανατρέψει τα επιχειρήματα του άλλου, τότε με βάση αυτά έργα γίνεται φανερό πως δεν αποδίδει καρπούς. Ο Αίας που επιμένει στα έργα και όχι στους λόγους, όχι μόνο δεν κερδίζει τη συμπάθεια αλλά εμφανίζεται ως απαίδευτος. Ίσως η αρχή αυτή να αποτελούσε πράγματι ειρωνεία για τον Αντισθένη. Η υπονόμηση των λόγων από τον Αίαντα και η αντίθεση στην οποία πέφτει με τον ισχυρισμό του αντιστοιχεί στην παρατήρηση του Σωκράτη στον *Ευθύδημο*: ο συλλογισμός αυτός ανατρέπει τους άλλους, ανατρέπει όμως και τον ίδιο.

¹³³ Αντισθένης, Αίας, 7.

¹³⁴ Αντισθένης, ο.π.

¹³⁵ Αντισθένης, ο.π., 8.

Η Αντιλογική στον Πλάτωνα

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Πλάτων δυσχεραίνει την έρευνα του όρου αντιλογικός. Στα πλατωνικά έργα θα δούμε πολλές φορές πως η έννοια της αντιλογίας συνυπάρχει με αυτή της εριστικής, ενώ οι ίδιες αντιπαραβάλλονται προς την διαλεκτική. Χαρακτηριστικό είναι ένα μικρό αλλά σημαντικό χωρίο από την *Πολιτεία* όπου η *αντιλογική*, η *εριστική* και η *διαλεκτική* συναντώνται: -ἤ γενναία, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Γλαύκων, ἡ δύναμις τῆς **ἀντιλογικῆς τέχνης**. -τί δῆ; -ὅτι, εἶπον, δοκοῦσί μοι εἰς αὐτὴν καὶ ἄκοντες πολλοὶ ἐμπίπτειν καὶ οἶεσθαι οὐκ **ἐρίζειν ἀλλὰ διαλέγεσθαι**, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι κατ' εἶδη διαιρούμενοι τὸ λεγόμενον ἐπισκοπεῖν, ἀλλὰ κατ' αὐτὸ τὸ ὄνομα διώκειν τοῦ λεχθέντος τὴν ἐναντίωσιν, ἔριδι, οὐ διαλέκτῳ πρὸς ἀλλήλους χρώμενοι¹³⁶. Δύο είναι τα σημεία στα οποία πρέπει να εστιάσουμε: το πρώτο αφορά το γεγονός πως όσοι πέσουν στην παγίδα της αντιλογίας δεν κάνουν τίποτα άλλο παρά φιλονικούν/ ερίζουν. Αρχικά λοιπόν έχουμε μια ταύτιση της αντιλογικής με την εριστική. Ένα δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο που αντλούμε είναι πως πολλοί άνθρωποι καταλήγουν να ερίζουν, ενώ οι ίδιοι πιστεύουν πως διαλέγονται. Πέρα από τα εξαιρετικά ρευστά όρια μεταξύ εριστικής και αντιλογικής, γίνεται φανερό πως ούτε και η οριοθέτηση της διαλεκτικής είναι σαφής. Εύκολα και ακούσια κάποιος περνάει από τη διαλεκτική στην εριστική.

Όπως έχει διατυπωθεί παραπάνω ο Πλάτων παρουσιάζει τις συγκεκριμένες μορφές επιχειρηματολογίας, αυτή της εριστικής και της αντιλογικής σε αντιδιαστολή με αυτή που υποτίθεται πρεσβεύει ο Σωκράτης. Σύμφωνα με τον Νεχαμά, ο οποίος σε σχέση με την εριστική ακολουθεί την ερμηνεία του Kerferd, δεν συνιστά μια ξεχωριστή μέθοδο επιχειρηματολογίας αλλά σχετίζεται με την ίδια την διαλεκτική: η εριστική έγκειται στην κακή χρήση/άσκηση της διαλεκτικής¹³⁷. Ο όρος ωστόσο διαλεκτική παραμένει σκοτεινός. Το μόνο που μπορούμε να συμπεράνουμε με σιγουριά για αυτήν είναι πως εμπλέκει την θεωρία των *Ιδεών*¹³⁸. Η διαλεκτική παρουσιάζεται έτσι ανώτερη από οποιαδήποτε άλλη μέθοδο, καθώς στοχεύει στην αναζήτηση της πραγματικότητας των όντων, δηλαδή στις *Ιδέες*. Ο Nehamas παρατηρεί πως σε σχέση με την αντιλογική, ο ορισμός που δίνει ο Kerferd βασισμένος στο σχετικό απόσπασμα από τον *Λύσι*¹³⁹ μοιάζει με αυτό που

¹³⁶ Πλάτων, *Πολιτεία*, 454a9.

¹³⁷ Nehamas, 1999, 113.

¹³⁸ Nehamas, 1999, 115

¹³⁹ Στον *Λύσι* (216a) βλέπουμε πως ο Σωκράτης σκεπτόμενος σαν αντιλογικός, ωθεί την θέση που μόλις διατύπωσε ο ίδιος (με τη σύμφωνη γνώμη του συνομιλητή του) σε αντίφαση. Αναφέρει πως οι αντιλογικοί, στηριζόμενοι στην προκείμενη ότι το αντίθετο συνάπτει φιλία με το αντίθετο του, θα υποστηρίξουν πως ο φίλος και ο εχθρός συνδέονται με δεσμούς φιλίας. Εξετάζει λοιπόν τον ισχυρισμό του υπο το πρίσμα της

αποκαλούμε *σωκρατικό έλεγχο*. Αν υπάρχει τώρα κάποια διαφορά ανάμεσα στους αντιλογικούς και τον Σωκράτη, αυτή θα έγκειται στον σκοπό: άλλοι θα χρησιμοποιήσουν την αντιλογική για να προκαλέσουν αντιφάσεις και να κερδίσουν στην συζήτηση, ενώ άλλοι, εν προκειμένω ο Σωκράτης, θα την επιστρατεύσουν ως πρώτο βήμα για να προχωρήσουν αργότερα στην άσκηση της διαλεκτικής. Ουσιαστικά λοιπόν η αντιλογική διαφέρει από τη διαλεκτική στο ότι η πρώτη δεν εμπλέκει τις *Ιδέες*, ενώ η διαλεκτική στοχεύει στην αναζήτηση της αλήθειας, δηλαδή στις *Ιδέες*. Οι ιδέες όμως εισάγονται στους μέσους διαλόγους. Πως θα διακρίνουμε λοιπόν τον Σωκράτη των πρώιμων έργων του Πλάτωνα από τους σοφιστές, όπου η θεωρία των ιδεών απουσιάζει.

Αν υποθέσουμε πως ο Σωκράτης των πρώιμων διαλόγων, στοχεύει και αυτός στην αλήθεια μέσω του ελέγχου του, τότε θα πρέπει να αποδεχθούμε πως για να φτάσει σε αυτή θέτει και ο ίδιος, όπως και οι σοφιστές, ως στόχο του τη νίκη. Μια ακόμη απόπειρα διάκρισης αποτυγχάνει. Με βάση αυτό το πρόβλημα, ο Nehamas εντοπίζει τη διαφορά τους στο ότι η νίκη του Σωκράτη δεν αφορά τον ίδιο αλλά το επιχείρημα αυτό που θα είναι πλησιέστερο στην αλήθεια, το οποίο μπορεί να διατυπωθεί και από τον ίδιο του τον συνομιλητή. Ο Σωκράτης επομένως δεν απαξίωνε, ούτε εξευτέλιζε τους συνομιλητές του. Απαιτούσε όμως αυτοί να εκφράζουν τις προσωπικές τους απόψεις. Η διαφορά του λοιπόν με τους σοφιστές έγκειται στο γεγονός ότι ο ίδιος δεν γνώριζε και άρα δεν μπορούσε να διδάξει τίποτα. Είναι λοιπόν μια διαφορά στον σκοπό.

Λαμβάνοντας υπόψιν τα έργα που έχουν παρουσιαστεί, τα οποία εμπίπτουν στην κατηγορία των αντιλογιών (*Τετραλογίες, Δισσοί Λόγοι*), ο όρος φαίνεται κυρίως να χαρακτηρίζει τα άτομα τα οποία ασχολούνται με τις αντιλογίες, εμπλέκονται δηλαδή στην δημιουργία λόγων οι οποίοι έρχονται μεν σε αντίθεση μεταξύ τους, αληθεύουν όμως και οι δύο ή τουλάχιστον δημιουργούν μια τέτοια αίσθηση. Στο σχετικό άρθρο των Castelnérac & Marion επισημαίνεται πως η χρήση της αντιλογικής ήταν ήδη διαδεδομένη στους ελεατικούς κύκλους: πέρα από τον Ζήνωνα αναφέρουν με επιφυλακτικότητα και τον δάσκαλο του, Παρμενίδη. Όπως τονίζουν, δεν υπάρχει στέρεα βάση για την χρήση της αντιλογικής από τον Παρμενίδη και δεν μπορούν να ισχυριστούν κάτι τέτοιο, ωστόσο δεν μπορούν να αποκλείσουν την πιθανότητα οι

αντιλογικής, εντοπίζει τις αδυναμίες του και τις παράδοξες παραδοχές που θα προκύψουν αν τον αποδεχθεί και παραιτείται από αυτόν. Όπως όμως αφήνει να εννοηθεί, οι αντιλογικοί θα εντοπίσουν την παράδοξη συνέπεια του ισχυρισμού τους, όχι για να τους συνδράμουν στην έρευνα αλλά για να θριαμβεύσουν που ανέτρεψαν αυτό που αρχικά διατυπώθηκε ως κάτι αληθές.

θέσεις που προβάλλονται στο Ποίημα του, να είναι θέσεις στις οποίες κατέληξε με την βοήθεια της αντιλογικής¹⁴⁰.

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς οι αντιλογικοί εμφανίζονται σαν διακριτή ομάδα. Ο όρος αντιλογικός εμφανίζεται στους διαλόγους του Πλάτωνα αλλά και σε έργα του Ισοκράτη. Ο τελευταίος μάλιστα στο *Περί Αντιδόσεως*, που χρονολογείται περίπου το 354-353 π.Χ, αναφέρει πως όσοι ασχολούνται με τις ερωταποκρίσεις ονομάζονται γενικά αντιλογικοί. Προφανώς όταν ο Ισοκράτης γράφει το συγκεκριμένο έργο, ο όρος αυτός είναι ήδη διαδεδομένος και πιθανότατα εμφανίζεται και σε άλλους συγγραφείς, έτσι ώστε να τον χρησιμοποιεί και ο ίδιος για να δια φωτίσει την συγκεκριμένη αναφορά. Ταυτόχρονα, διαχωρίζει τον εαυτό του από αυτούς και όπως γίνεται φανερό, η χροιά του όρου αντιλογικός είναι αρνητική. Μια άλλη πιθανή και πρωϊμότερη αναφορά του Ισοκράτη στους αντιλογικούς αφορά το πώς υποστηρίζουν ένα θέμα: με τρόπο αλλόκοτο και παράξενο. Μάλιστα επισημαίνει πως μιλάνε «ανεκτά», εννοώντας κατά πάσα πιθανότητα πως υποστηρίζουν ένα θέμα όχι όμως τόσο ικανοποιητικά, πειστικά, παρόλο που είναι δική τους επιλογή να αναπτύξουν με παράδοξο τρόπο την υπόθεση. Ο Ζήνων στον *Φαίδρο* παρουσιάζεται με έμμεσο τρόπο¹⁴¹ ως ένας από αυτούς που μπορούσαν τα ίδια πράγματα να τα παρουσιάζουν στο ακροατήριο τους και όμοια και ανόμοια και ένα και πολλά¹⁴². Ο Κικέρων αναφέρει για τον Γοργία πως ο ίδιος θεωρούσε ως γνώρισμα του ρήτορα το να μπορεί, ανάλογα με το τι ήθελε να επιτύχει, να επαινεί αλλά και να κατηγορεί οτιδήποτε¹⁴³. Η αντιλογική συναντάται επίσης και στο Ιπποκρατικό¹⁴⁴ corpus¹⁴⁵. Ο Ισοκράτης στο *Περί Αντιδόσεως* δίνει έναν ενδιαφέροντα ορισμό για τους αντιλογικούς: *ἄλλοι δέ τινες περὶ τὰς ἐρωτήσεις καὶ τὰς ἀποκρίσεις γεγόνασιν,*

¹⁴⁰ Castelnérac & Marion 2013, 14.

¹⁴¹ Ελεατικός Παλαμήδης: Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον Ζήωνα, καθώς ο ίδιος υπήρξε μαθητής του Παρμενίδη, με του οποίου την απόρριψη του μη όντος, προέκυψε το συμπέρασμα πως η πλάνη είναι αδύνατη. Πλάτων, *Φαίδρος*, 261d.

¹⁴² *Τον οὖν Ελεατικόν Παλαμήδην λέγοντα οὐκ ἴσμεν τέχνη, ὥστε φαίνεσθαι τοῖς ἀκούουσι τὰ αὐτὰ ὅμοια καὶ ἀνόμοια, καὶ ἐν καὶ πολλά, μένοντα τε αὐ καὶ φερόμενα;* Πλάτων, ο.π., 261d7-10.

¹⁴³ Κικέρων, *Βρούτος*, 12, 47.

¹⁴⁴ Γνοίη δ' ἂν τις τόδε μάλιστα παραγενόμενος αὐτέοισιν ἀντιλέγουσιν. πρὸς γὰρ ἀλλήλους ἀντιλέγοντες οἱ αὐτοὶ ἄνδρες τῶν αὐτέων ἐναντίον ἀκροατέων οὐδέποτε τρίς ἐφεξῆς ὁ αὐτὸς περιγίνεται ἐν τῷ λόγῳ, ἀλλὰ ποτὲ μὲν οὗτος ἐπικρατέει, ποτὲ δὲ οὗτος, ποτὲ δὲ ᾧ ἂν τύχη μάλιστα ἢ γλῶσσα ἐπιόρουεῖσα πρὸς τὸν ὄχλον. Ιπποκράτης, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*. 17-24.

¹⁴⁵ Castelnérac & Marion 2013, 2-3.

οὐς ἀντιλογικοὺς καλοῦσιν¹⁴⁶. Οι αντιλογικοί σύμφωνα με την παραπάνω άποψη είναι αυτοί που ασχολήθηκαν με τις ερωταποκρίσεις ή, όπως μεταφράζει το σχετικό χωρίο ο George Norlin¹⁴⁷, με τον διάλογο, ο οποίος δεν πρέπει να διέφερε από τον σωκρατικό, ούτε και από τις βραχυλογίες αυτών που αναγνωρίζει ο Πλάτων ως σοφιστές. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που αντλούμε από τον ορισμό του Ισοκράτη και που έχει ήδη επισημανθεί, είναι πως το όνομα αντιλογικός δεν φαίνεται να αποτελεί δική του επινόηση: κάποιιοι (ίσως με κάθε επιφύλαξη ο Πλάτων) έχουν ήδη ονομάσει και κατηγοριοποιήσει αυτούς τους ανθρώπους σε μια ομάδα, η οποία όπως γίνεται φανερό είναι δημοφιλής και παράλληλα προκαλεί τις αντιδράσεις των δασκάλων της εποχής, όπως εν προκειμένω του Ισοκράτη. Δεν μπορούμε ωστόσο να είμαστε σίγουροι για το αν ο όρος αντιλογικός αντιστοιχούσε πράγματι σε μια διακριτή ομάδα, η οποία αυτοπροσδιορίζονταν ως τέτοια.

Ο Πλάτων αναφέρεται συχνά στην αντιλογία: από τους πρώιμους διαλόγους, όπως τον *Λύσι*, τα έργα της μέσης περιόδου (*Ευθύδημος*, *Φαίδων*, *Πολιτεία* κ.α.) έως και τα έργα της ωριμότητας του σαν τον *Σοφιστή*. Ο φιλόσοφος δεν παύει να δίνει ορισμούς για την τεχνική αυτή, να αφήνει αιχμές κατά αυτής και να υπονομεύει τους στόχους της. Γενικότερα οι αντιλογικοί παρουσιάζονται ως αυτοί οι οποίοι ασχολήθηκαν με τους αντιθετικούς λόγους, θεωρούσαν πως μπορούν να μιλήσουν για οποιοδήποτε θέμα χωρίς να κατέχουν τις απαραίτητες γνώσεις¹⁴⁸ και όπως αφήνει ο Πλάτων να εννοηθεί, όχι για να καταλήξουν κάπου, αλλά για να δημιουργήσουν σύγχυση στο συνομιλητή και να κερδίσουν τις εντυπώσεις: αυτά τα στοιχεία μας παραπέμπουν στην εριστική. Ο ορισμός που δίνει ο Πλάτων στον *Φαίδωνα* δεν είναι ιδιαίτερα βοηθητικός, καθώς οι αντιλογικοί δεν είναι άλλοι παρά *οι περί τους αντιλογικούς λόγους διατρίψαντες*¹⁴⁹, αργότερα όμως στον *Σοφιστή*, η τέχνη της αντιλογίας ορίζεται ως μια λογομαχία ιδιωτική «κατακεκερματισμένη» σε ερωταποκρίσεις¹⁵⁰, η οποία με τη σειρά της διακρίνεται σε ένα ανώνυμο είδος, άτεχνο που ασχολείται με τα σύμβολα¹⁵¹ και στο είδος της εριστικής: τις έντεχνες δηλαδή αντιλογίες¹⁵² για ζητήματα ηθικά, όπως τι είναι το δίκαιο και τι το άδικο¹⁵³. Το πρόβλημα ωστόσο με τους αντιλογικούς εντοπίζεται από τον Ξένο Ελεάτη και

¹⁴⁶ Ισοκράτης, *Περί Αντιδόσεως*, 15.45.

¹⁴⁷ Isocrates, by George Norlin, 1980.

¹⁴⁸ Πλάτων, *Σοφιστής*, 233b.

¹⁴⁹ Πλάτων, *Φαίδων*, 90b.

¹⁵⁰ Πλάτων, *Σοφιστής*, 225b9-11.

¹⁵¹ τοῦ δὲ ἀντιλογικοῦ τὸ μὲν ὅσον περὶ τὰ σύμβολα ἀμφισβητεῖται μὲν, εἰκὴ δὲ καὶ ἀτέχνως περὶ αὐτὸ πρᾶττεται.

¹⁵² τὸ δὲ γε ἔντεχνον, καὶ περὶ δικαίων αὐτῶν καὶ ἀδίκων καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὅλως ἀμφισβητοῦν, ἄρ' οὐκ ἐριστικὸν αὐτὸ λέγειν εἰθίσμεθα;

¹⁵³ Πλάτων, *Σοφιστής*, 225c7-9.

έγκειται στο γεγονός ότι οι άντρες αυτοί αφενός δεν *αντέλεγον ορθώς*¹⁵⁴ και αφετέρου υποστήριζαν πως μπορούν να αντιλογηθούν για τα πάντα, παρουσιάζοντας τους εαυτούς τους ως *σοφωτάτους*¹⁵⁵. Μάλιστα, το γνώρισμα που χαρακτηρίζει κατεξοχήν τους αντιλογικούς σοφιστές είναι πως δεν ασχολούνται μόνο οι ίδιοι με την αντιλογία αλλά ταυτόχρονα επιδιώκουν να την διδάξουν και σε άλλους¹⁵⁶.

Διδασκαλία Σωκράτη και Νεφέλες

Οι αντιλογικοί συνεπώς καταφεύγουν συνεχώς στην αντιλογία, παρόλα αυτά και ο ίδιος ο Σωκράτης με τον λεγόμενο έλεγχο του, δεν φαίνεται να κάνει κάτι διαφορετικό. Σε κάθε διατύπωση του εκάστοτε συνομιλητή του ο Σωκράτης προσθέτει νέες κοινές παραδοχές. Οι λόγοι για τους οποίους η διδασκαλία του Σωκράτη παραμένει «σκοτεινή» είναι ποικίλοι και φαίνεται πως επικρατούσαν διάφοροι ισχυρισμοί σχετικά με αυτήν, ακόμη και από τους συγχρόνους του. Πληροφορίες για την προσωπικότητα του Σωκράτη συναντώνται στα έργα του Αριστοφάνη, του Πλάτωνα, του Ξενοφώντα και του Αριστοτέλη. Ο Αισχίνης αργότερα αναφέρει στον λόγο του *Κατά Τιμάρχου*: *Ἐπειθ' ὑμεῖς, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, Σωκράτην μὲν τὸν σοφιστὴν ἀπεκτείνετε*, ενώ ο Διογένης Λαέρτιος αναφέρει σχετικά με τις κατηγορίες που καταδίκασαν τον Σωκράτη *καὶ Ἀριστοφάνης αὐτὸν κωμωδεῖ ὡς τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιοῦντα*. Ο Αριστοφάνης σατιρίζει και επομένως δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το τί ακριβώς ήθελε να επιτύχει με τις *Νεφέλες*: να διακωμωδήσει γενικά τον Σωκράτη και τους προβληματισμούς του ή να «κοροϊδέψει» μια σαφή διάκριση Σωκράτη και σοφιστών.

Δεν ήταν όμως μόνο ο Αριστοφάνης που τον έκανε πρωταγωνιστή του έργου του: ο Αριστοφάνης τη χρονιά που παρουσίασε για πρώτη φορά τις *Νεφέλες*, είχε ως αντίπαλο του τον Αμειψία που κατέκτησε το δεύτερο βραβείο. Το πρόσωπο που επέλεξε ο Αμειψίας να διακωμωδήσει ήταν επίσης ο Σωκράτης¹⁵⁷. Ακόμη και στην βασικότερη πηγή μας, στους πρώιμους δηλαδή διαλόγους του Πλάτωνα, το πρόσωπο του Σωκράτη είναι δύσκολο να διαφωτιστεί καθώς αν δεχθούμε πως παρουσίαση του είναι ιστορικά βασισμένη, τότε επισκιάζουμε τον ίδιο τον Πλάτωνα: δεν είναι λογικό ένας χαρισματικός μαθητής να ξεκινάει τη συγγραφή του αναπαράγοντας συζητήσεις του δασκάλου του. Σε σχέση με τον Ξενοφώντα εντοπίζονται διαφορετικά προβλήματα. Ήταν κυρίως ιστορικός και δεν κατείχε το ταλέντο του Πλάτωνα, επομένως δεν θα μπορούσε να κατανοήσει τις φιλοσοφικές πτυχές του Σωκράτη ώστε να τις καταγράψει. Ένα κοινό στοιχείο που συνδέει τους δύο μαθητές είναι πως και οι δύο περιγράφουν ένα Σωκράτη που έχει μεν κάποιες ομοιότητες με τους σοφιστές και

¹⁵⁴ Πλάτων, *Σοφιστής*, 233b.

¹⁵⁵ Πλάτων, *ο.π.*, 233b2-3.

¹⁵⁶ Πλάτων, *ο.π.*, 232b.

¹⁵⁷ Guthrie, 1971, 40, 56.

είχε ασχοληθεί αρχικά με τη φυσική φιλοσοφία, ωστόσο δεν ανήκει στην ομάδα αυτή.

Η υπόθεση των *Νεφελών* ξετυλίγεται ως εξής: ο πατέρας Στρεψιάδης θέλει να στείλει τον γιο του Φειδιππίδη στο φροντιστήριο που διατηρεί ο Σωκράτης, ένας «άθεος»¹⁵⁸, φυσικός φιλόσοφος ο οποίος είναι και παιδαγωγός. Αυτός λοιπόν ο δάσκαλος θα του μάθει να νικάει με λόγια *τόσο τα δίκαια όσο και τα άδικα διότι ακριβώς σε αυτό τον χώρο, διδάσκει τον άδικο λόγο τόσο καλά που μπορείς να «βγεις» από πάνω* και όπως πιστεύει ο πατέρας του, εκεί βρίσκεις τρόπους να μιλήσεις ατελείωτα για το τίποτα και να αντιλέγεις. Ο Αριστοφάνης παρωδεί την μέθοδο που σύμφωνα με τον Πλάτωνα χρησιμοποιεί ο Σωκράτης στους πρώιμους διαλόγους, η οποία έγκειται στην διατύπωση ορισμών για ηθικές έννοιες από τους συνομιλητές. Είναι όμως εξίσου πιθανό ο κωμωδιογράφος να αναφέρεται στην έννοια της ορθότητας, δηλαδή της ορθότητας των ονομάτων. Αυτό που πρέπει να σημειώσουμε σχετικά με το έργο έχει να κάνει με τον δίκαιο και τον άδικο λόγο. Πιθανώς, η άποψη που επικρατούσε σχετικά με τον Σωκράτη ήταν πως κατέχει και διδάσκει την τέχνη των λόγων. Στις *Νεφέλες* όμως ο ίδιος δεν παρουσιάζεται να διδάσκει κανέναν από τους δύο. Υπάρχουν μεν στη σχολή του, αλλά είναι ευθύνη του μαθητή ποιόν από τους δύο θα επιλέξει για διδαχθεί και να ακολουθήσει. Όταν ο Στρεψιάδης παραδίδει τον γιο του στον Σωκράτη, δίνει οδηγίες σχετικά με την εκπαίδευση του στον δίκαιο και τον άδικο λόγο. Αν ο Φειδιππίδης ωστόσο δυσκολευτεί στο να μάθει και τους δύο, ο Στρεψιάδης τονίζει πως πρέπει να εκπαιδευτεί οπωσδήποτε στον άδικο. Ο Σωκράτης όμως απαντάει πως θα τους μάθει μόνος του και αποχωρεί¹⁵⁹.

Ο Αριστοφάνης βέβαια είναι αυτός που προηγείται χρονολογικά του Πλάτωνα- οι *Νεφέλες* γράφονται είκοσι χρόνια νωρίτερα από τους πλατωνικούς διαλόγους- και ενδεχομένως αποδεικνύει τα ρευστά ή και ανύπαρκτα όρια μεταξύ Σωκράτη και σοφιστών, ωστόσο ο «γνώστης» φαίνεται να είναι ο Πλάτων, ο οποίος φαίνεται να έχει υπόψιν μια σαφή διάκριση σοφιστών και φιλοσόφων. Όσο για το Σωκράτη, ένα αρνητικό στοιχείο που μπορούμε απλά να του αποδώσουμε και επισημαίνει και η Nussbaum είναι πως :« Η στάση του είναι στην καλύτερη περίπτωση, ουδέτερη· στη χειρότερη, είναι ανεκτικός στην εξαπάτηση»¹⁶⁰. Η στάση του Σωκράτη απέναντι στη διαδικασία της διδασκαλία του δίκαιου και του άδικου λόγου, δεν απέχει πολύ από αυτά που υποστηρίζει ο Γοργίας στον ομώνυμο διάλογο: ο δάσκαλος της ρητορικής είναι ικανός να μιλήσει για οποιοδήποτε θέμα και να κερδίσει τις εντυπώσεις του κοινού, δεν κάνει όμως κατάχρηση αυτής του της ικανότητας. Μπορεί να εξασκεί τους μαθητές του στον τρόπο με τον οποίο θα

¹⁵⁸ Ο Σωκράτης δεν ήταν άθεος. Μπορεί να αμφισβητούσε την παραδοσιακή θρησκεία και να εισήγαγε καινά δαιμόνια, αλλά δεν ήταν άθεος.

¹⁵⁹ Αριστοφάνης, *Νεφέλες*, 885.

¹⁶⁰ Βλαστός, 2008, 68. Nussbaum, 1980, 48

μπορούν να μιλούν και οι ίδιοι πειστικά, ωστόσο δεν φέρει καμία ευθύνη για το αν οι μαθητές αυτή χρησιμοποιήσουν το ταλέντο αυτό σωστά και δίκαια¹⁶¹. Αυτό ωστόσο που καθίσταται σαφές στις *Νεφέλες* είναι πως η διδασκαλία του Σωκράτη, όποια και αν ήταν αυτή, προκαλούσε αρνητικές συνέπειες όταν εφαρμόζονταν από τους νεαρούς μαθητές. Σε αυτό μάλλον ο Πλάτων¹⁶² συμφωνεί : ἄρ' οὖν οὐ μία μὲν εὐλάβεια αὕτη συχνή, τὸ μὴ νέους ὄντας αὐτῶν γεύεσθαι; οἶμαι γὰρ σε οὐ λεληθέναι ὅτι οἱ μειρακίσκοι, ὅταν τὸ πρῶτον λόγων γεύωνται, ὡς παιδιᾶ αὐτοῖς καταχρῶνται, ἀεὶ εἰς ἀντιλογίαν χρώμενοι, καὶ μιμούμενοι τοὺς ἐξελέγοντας αὐτοὶ ἄλλους ἐλέγχουσι, χαίροντες ὥσπερ σκυλάκια τῷ ἔλκειν τε καὶ σπαράττειν τῷ λόγῳ τοὺς πλησίον ἀεὶ. - ὑπερφυῶς μὲν οὖν, ἔφη.-οὐκοῦν ὅταν δὴ πολλοὺς μὲν αὐτοὶ ἐλέγξωσιν, ὑπὸ πολλῶν δὲ ἐλεγχθῶσι, σφόδρα καὶ ταχὺ ἐμπίπτουσιν εἰς τὸ μηδὲν ἠγεῖσθαι ὧν περ πρότερον: καὶ ἐκ τούτων δὴ αὐτοὶ τε καὶ τὸ ὄλον φιλοσοφίας περὶ εἰς τοὺς ἄλλους διαβέβληνται.

Στο επόμενο μέρος εξετάζονται εν συντομία οι διάλογοι, *Μένων Φαίδων, Θεαίτητος, Φαίδρος* και *Σοφιστής*.

¹⁶¹ δυνατὸς μὲν γὰρ πρὸς ἅπαντάς ἐστιν ὁ ῥήτωρ καὶ περὶ παντὸς λέγειν, ὥστε πιθανώτερος εἶναι ἐν τοῖς πλήθεσιν ἔμβραχυ περὶ ὅτου ἂν βούληται: ἀλλ' οὐδὲν τι μᾶλλον τούτου ἕνεκα δεῖ οὔτε τοὺς ἰατροὺς τὴν δόξαν ἀφαιρεῖσθαι— ὅτι δύναίτο ἂν τοῦτο ποιῆσαι—οὔτε τοὺς ἄλλους δημιουργοὺς, ἀλλὰ δικαίως καὶ τῇ ῥητορικῇ χρῆσθαι, ὥσπερ καὶ τῇ ἀγωνίᾳ. ἐὰν δὲ οἶμαι ῥητορικὸς γενόμενός τις κᾶτα ταύτη τῇ δυνάμει καὶ τῇ τέχνῃ ἀδικῆ, οὐ τὸν διδάξαντα δεῖ μισεῖν τε καὶ ἐκβάλλειν ἐκ τῶν πόλεων. ἐκεῖνος μὲν γὰρ ἐπὶ δικαίου χρεια παρέδωκεν, ὁ δ' ἐναντίως χρῆται. τὸν οὖν οὐκ ὀρθῶς χρώμενον μισεῖν δίκαιον καὶ ἐκβάλλειν καὶ ἀποκτείνουσαι ἀλλ' οὐ τὸν διδάξαντα.

¹⁶² Πλάτων, *Πολιτεία*, 539b-c.

Μένων

Ο συγκεκριμένος διάλογος έχει ενδιαφέρον καθώς αναπαράγει τα αποτελέσματα του λεγόμενου σωκρατικού ελέγχου στους συνομιλητές του. Ο Μένων θέλει να μάθει από το Σωκράτη αν η αρετή μπορεί να διδαχθεί ή γενικά να αποκτηθεί με κάποιο τρόπο. Ο Σωκράτης ωστόσο παρατηρεί πως για να ξεκινήσει μια τέτοια έρευνα πρέπει πρωτίστως να οριστεί η ίδια η αρετή, να βρεθεί η ουσία της, αυτό το στοιχείο που διέπει κάθε είδους αρετή. Μετά από τρεις διαδοχικές απορρίψεις των απόψεων του¹⁶³ ο Μένων επιτίθεται στον Σωκράτη και αρνείται να συνεχίσει τη συζήτηση¹⁶⁴. Ο νεαρός, ο οποίος έχει μαθητεύσει κοντά στο Γοργία, δεν είναι προφανώς συνηθισμένος σε διαψεύσεις των θέσεων του. Στη συζήτηση όχι μόνο δεν υπερिσχύει του συνομιλητή του, αλλά βλέπει τις απαντήσεις που πίστευε πως θα τον έβγαζαν από τη μειονεκτική θέση να καταρρέουν εντελώς. Αυτό εν τέλει που θεωρούσε γνώση, δεν αποτελεί τίποτα άλλο παρά προκείμενες που δεν αληθεύουν. Ο δε Σωκράτης δεν διευκολύνει την εξέλιξη της συζήτησης αφού δεν του παρέχει καμία έτοιμη απάντηση. Αυτή η ακραία κατάσταση τον οδηγεί σε ένα ξέσπασμα οργής. Ο τελευταίος ωστόσο τον ενθαρρύνει να συνεχίσουν την αναζήτηση της ουσίας της αρετής- άλλωστε ο Μένων, τουλάχιστον στην αρχή, φαινόταν να γνωρίζει.

Στις προτροπές για μια εκ νέου αναζήτηση της αρετής ο Μένων απαντά επιθετικά υποστηρίζοντας πως δεν είναι δυνατόν κάποιος να αναζητά αυτό που ήδη γνωρίζει όπως επίσης δεν είναι εφικτό να αναζητηθεί αυτό που δεν γνωρίζει. Ο Σωκράτης παρατηρεί πως ο συλλογισμός αυτός είναι εριστικός και λανθασμένος¹⁶⁵: αποτρέπει την αναζήτηση της ουσίας της αρετής και ανατρέπει κάθε προσπάθεια διερεύνησης, αφού ο,τι και αν υποστηρίξει κανείς για την αρετή (είτε ότι γνωρίζει τι είναι είτε ότι έχει πλήρη άγνοια) αυτός ο ισχυρισμός μπορεί να το καταρρίψει. Οι συγκρούσεις των δύο συνομιλητών δεν περιορίζονται μόνο σε αυτό το σημείο. Παρακάτω στον διάλογο ο Σωκράτης θα ζητήσει από τον Μένωνα να ορίσει το σχήμα. Ο Μένων αρνείται πεισματικά και έτσι ο Σωκράτης αναγκάζεται να διατυπώσει ο ίδιος τον ορισμό του σχήματος, το οποίο είναι αυτό που ακολουθεί και υπάρχει με το χρώμα. Ο συνομιλητής του όμως έχει αντίθετη άποψη: θεωρεί αυτό το ορισμό αφελή και αναρωτιέται πώς θα ορίσει το ίδιο το χρώμα αν του ζητηθεί. Η απάντηση του Σωκράτη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αν ο συνομιλητής του ήταν εριστικός τύπος θα του έλεγε πως πρέπει ο ίδιος να εξετάσει αυτό τον ορισμό και να

¹⁶³ Οι οποίες βέβαια δεν συνιστούν δικές του προσωπικές αποτιμήσεις, αλλά θέσεις και αποφθέγματα άλλων: οι δύο πρώτοι ορισμοί προέρχονται ξεκάθαρα από τον Γοργία, ενώ ο τελευταίος από έναν ποιητή που δεν αναφέρεται αλλά ίσως πρόκειται για τον Σιμωνίδη. Scott, 2005, 61.

¹⁶⁴ Πλάτων, *Μένων*. 80a.

¹⁶⁵ Ο Σωκράτης θα τον καταρρίψει στη συνέχεια με τη θεωρία της ανάμνησης. Πλάτων, *Μένων*, 81b-84a.

το διαγεύσει. Ο Μένων ωστόσο και ο Σωκράτης είναι φίλοι και έτσι πρέπει να πορευθούν με ηπιότερο τρόπο, διαλεκτικά¹⁶⁶. Τα λόγια όμως του Σωκράτη δεν έχουν κανένα αντίκτυπο στον Μένων, ο οποίος απαιτεί να δοθεί πρώτα ο ορισμός του χρώματος. Αυτό που έχει ενδιαφέρον στον διάλογο αυτό είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Σωκράτης φαίνεται να στοχεύει στην εξόντωση του συνομιλητή του. Η απόρριψη και των τριών ορισμών του Μένωνα φανερώνει έναν Σωκράτη ο οποίος δεν διαφέρει από τους σοφιστές με τους οποίους τον αντιπαραβάλλει ο Πλάτων : φαίνεται να ερίζει ή τουλάχιστον να εμπλέκεται σε εριστικές συζητήσεις, ώστε να αναδείξει τις δικές του δυνατότητες. Η λεκτική επίθεση του Μένωνα, ο οποίος αποκαλεί τον Σωκράτη «μουδιάστρα», φανερώνει πως θεωρεί ότι έχει παγιδευτεί από αυτόν: ένας άντρας που ισχυρίζεται ότι δεν γνωρίζει, του απορρίπτει κάθε θέση που διατυπώνει.

Η μεταφορά της μουδιάστρας φαίνεται να αποδίδεται εύλογα στον Σωκράτη και την απορία που προκαλεί μέσω των συζητήσεων. Κλονίζει τα πιστεύω των συνομιλητών του, οι οποίοι καταλήγουν σε απορία και ειδικότερα ο Μένων φαίνεται πως έχει περιέλθει σε αυτή πολύ γρήγορα. Οι παρατηρήσεις του Σωκράτη, όπως αφήνει ο Μένων να εννοηθεί, καταστρέφουν τόσο τα δυνατά επιχειρήματα, όσο και τα αδύναμα¹⁶⁷. Η σωκρατική μέθοδος, ο,τι και όποια και αν είναι αυτή, δεν φαίνεται να στοχεύει σε κάτι διαφορετικό από την νίκη. Ίσως και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Πλάτων στον συγκεκριμένο διάλογο αναφέρεται συνεχώς στην εριστική και προσπαθεί να την διαχωρίσει από την διαλεκτική. Παρατηρώντας την εριστική συμπεριφορά του Μένωνα, η οποία είναι στην πραγματικότητα αμυντική, συνειδητοποιούμε πως αντιδρά κατά αυτόν τον τρόπο διότι ενώ προσπάθησε να συζητήσει με τον Σωκράτη και ακολούθησε τις συμβουλές του, βρέθηκε αντιμέτωπος με την αμφισβήτηση. Ήταν ο Σωκράτης αυτός που τον καθοδήγησε με έμμεσο τρόπο στο να εκφράσει στους δύο πρώτους ορισμούς απόψεις που ενστερνίζεται ο Γοργίας. Ενδεχομένως πιστεύει πως στην πραγματικότητα ο άνθρωπος αυτός θέλει να τον παγιδεύσει και επιστρατεύει την εριστική, γεγονός που τον κάνει να ανταποκριθεί με ανάλογο τρόπο ώστε να τον οδηγήσει και εκείνος με τη σειρά του σε απορία. Στα μάτια του Πλάτωνα όμως ο προβληματικός συνομιλητής είναι ο Μένων.

Φαίδων

Οι αντιλογικοί όπως έχει ήδη αναφερθεί, περιγράφονται και στον διάλογο *Φαίδωνα*. Ο Σωκράτης, όταν το ακροατήριο αλλά και οι ίδιοι οι συνομιλητές του αγανακτούν από την συνεχόμενη απόρριψη των θέσεων που αποδεικνύουν την αθανασία της ψυχής, δράττεται της ευκαιρίας και παρουσιάζει την μισολογία, την αποστροφή για τους λόγους, με μια αναλογία. Προειδοποιεί το κοινό του να μην μισήσει τους λόγους/τα επιχειρήματα, με τον ίδιο τρόπο που οι άνθρωποι μισούν τους συνανθρώπους τους: λόγω άγνοιας. Ειδικότερα, στις ανθρώπινες σχέσεις δεν συναντώνται πολλά άτομα που η φύση τους να είναι απόλυτα καλή ή κακή. Οι

¹⁶⁶ Πλάτων, *Μένων*, 75d.

¹⁶⁷ Scott, 2006, 69-70.

μισάνθρωποι είναι ακριβώς οι αμαθείς που ενεπλάκησαν «αποτυχημένα» με την ανθρώπινη τέχνη, η οποία προφανώς έγκειται στο να γνωρίζει το άτομο έστω κάπως αόριστα το ποιόν των ανθρώπων και οι αξιώσεις του από εκείνους να εναρμονίζονται πλήρως με αυτό (για παράδειγμα, να μην επιδεικνύει υπερβολική εμπιστοσύνη σε άτομα που δεν θα χαρακτηρίζονταν απόλυτα καλά ή κακά, αλλά θα ήταν κάπου στο μέσο). Όντας λοιπόν άπειροι στις ανθρώπινες σχέσεις εναπόθεσαν τις ελπίδες τους σε λάθος άτομα. Έπειτα από πολλές διαψεύσεις των προσδοκιών τους, μετέθεσαν την ευθύνη στους άλλους και όχι στους ίδιους και έτσι φυσικά μίσησαν κάθε άνθρωπο/ανθρώπινη σχέση.

Από την ίδια λοιπόν αμάθεια και την τάση για μετάθεση των ευθυνών προκύπτουν και οι μισόλογοι. Εκτίθενται δύο κατηγορίες ανθρώπων οι οποίοι είναι επιρρεπείς στην μισολογία, κυρίως διότι δεν έχουν γνώση της τέχνης των λόγων: αυτοί που δείχνουν εύκολα εμπιστοσύνη σε κάθε επιχείρημα που εκτίθεται και αυτοί που ασχολούνται με τους αντιλογικούς λόγους. Οι πρώτοι, όπως και οι μισάνθρωποι, κάποια στιγμή μετά από πολλές αναιρέσεις των συλλογισμών παραιτούνται από την αναζήτηση, ενώ οι δεύτεροι επειδή έχουν ασχοληθεί επισταμένως με το πώς θα υποστηρίξουν αλλά και πώς θα καταρρίπτουν οτιδήποτε, κάποια στιγμή συνειδητοποιούν πως δεν υπάρχει ουσιαστικά κάτι βέβαιο πίσω από τους συλλογισμούς. Η ενασχόληση τους με τις αντιλογίες τους έχει φέρει σε αδιέξοδο από το οποίο βγαίνουν με το να υποστηρίζουν πως τίποτα δεν είναι υγιές και βέβαιο στους συλλογισμούς. Οι ίδιοι δηλαδή μετά από μια πιθανότατα μακροχρόνια εξάσκηση στην τέχνη της αντιλογίας, αναζητούν κάτι βέβαιο· μπορούμε να υποθέσουμε πως σε μια πρώτη φάση αντιλαμβάνονται ότι δεν είναι λογικό τα ίδια τα επιχειρήματα να μεταβάλλουν την εντύπωση των ανθρώπων για την πραγματικότητα. Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε πως εν συνεχεία προσπαθούν εντατικά να εντοπίσουν αυτή τη σταθερή βάση, αυτό που ισχύει καθολικά, ανεξάρτητα από τους λόγους. Εν τέλει δηλαδή, οι ίδιοι οι αντιλογικοί, αναζητούν την αλήθεια. Ένα τέτοιο όμως εγχείρημα δεν είναι εύκολο και καταλήγουν σε απορία. Η λύση που βρίσκουν και που έχουμε ήδη τονίσει, είναι η συλλήβδην άρνηση των συλλογισμών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μισόλογου αποτελεί ο Μένων, στον ομώνυμο διάλογο που εξετάσαμε παραπάνω. Ο νέος αντιλέγει με τον Σωκράτη, δεν έχει καταφέρει ωστόσο να διατυπώσει τίποτα που ο φιλόσοφος να δέχεται ως αληθές και να μην το καταρρίπτει. Ο Scott επισημαίνει ότι ο Μένων πάσχει από «διανοητική τεμπελιά»¹⁶⁸. Πιο συγκεκριμένα, ο νεαρός δεν έχει μάθει να σκέφτεται και να αναζητεί απαντήσεις. Αρκείται στο να απομνημονεύει έτοιμες απαντήσεις, προφανώς των δασκάλων του, και συνεπώς δεν έχει αναπτύξει καμία κριτική ικανότητα. Εν αντιθέσει θεωρεί πως γνωρίζει πάρα πολλά και μπορεί να εκφέρει άποψη πάνω σε οποιοδήποτε θέμα, χωρίς κανένα λάθος. Το ότι ο Μένων είναι φερέφωνο, το διακρίνουμε κυρίως από τους ανεπαρκείς ορισμούς που δίνει: στους δύο πρώτους εντοπίζονται καθαρά απόψεις του Γοργία ενώ στον τρίτο επικαλείται τα λόγια ενός

¹⁶⁸ Scott, 2006, 60- 62.

ποιητή, του Σιμωνίδη. Έτσι, όταν οι αυθεντίες του Μένων αμφισβητούνται και απορρίπτονται από τον Σωκράτη, ο νέος σταματά πλέον να αμύνεται. Είπε ο, τι θυμόταν από τις διδασκαλίες και περνά στην αντεπίθεση. Δεν έχει κατανοήσει ότι πρόκειται για συζήτηση, αλλά θεωρεί πως όλο αυτό είναι αποτέλεσμα μιας επίθεσης προς το άτομο του. Μπορούμε να κατατάξουμε τον Μένωνα και στις δύο ομάδες των μισόλογων: αφενός έχει εμπιστευθεί υπερβολικά τους ορισμούς που έχει απομνημονεύσει και αφετέρου φαίνεται να γνωρίζει πολύ καλά πώς να οδηγήσει τον συνομιλητή του σε αντιφάσεις ώστε να προβληθεί ο ίδιος. Η σύνδεση του με την αντιλογία θα γίνει φανερή, μετά από την εξέταση του *Σοφιστή*: αυτό ωστόσο που θα επισημάνουμε είναι πως τα χαρακτηριστικά που ο Πλάτων αποδίδει στους αντιλογικούς, τα ενσαρκώνει ο Σωκράτης στον διάλογο που μόλις αναλύσαμε.

Θεαίτητος

Ο Σωκράτης του Πλάτωνα στον *Θεαίτητο* επισημαίνει πως ο ίδιος δεν ανήκει στους αντιλογικούς¹⁶⁹ - αν ήταν όμως θα μπορούσε να μιλήσει με πολλούς τρόπους¹⁷⁰ και αν κάποιος αντιλογικός παρακολουθούσε την συζήτηση τους θα τους επέπληττε που χρησιμοποιούν όρους των οποίων οι ίδιοι είχαν επισημάνει πως δεν γνωρίζουν το περιεχόμενο. Οι ίδιοι οι αντιλογικοί θα περιόριζαν τους εαυτούς τους στην εν λόγω αναζήτηση του όρου «γνώση». Η υπερβολική προσήλωση τους στις αντιλογίες θα απέτρεπε το πρώτο βήμα για την αναζήτηση της, το οποίο είναι φυσικά να βρεθεί τι ακριβώς είναι η γνώση, να δοθεί κάποιος ορισμός και δεύτερον να εξεταστούν οι συνέπειες του ορισμού αυτού. Παρόλο όμως που δεν υπονοείται ξεκάθαρα, είναι πιθανό ο Σωκράτης να μην αναφέρεται απλά στις ενστάσεις που θα έκαναν οι αντιλογικοί, αλλά στον *οικείον λόγον*: το να αντιστοιχεί μόνο ένας λόγος σε κάθε πράγμα καθιστά δύσκολη την διατύπωση οποιουδήποτε ορισμού.

Τα συγκεκριμένα στάδια που ακολουθεί ο Σωκράτης στον *Θεαίτητο*, σε αντίθεση με τους αντιλογικούς προϋποθέτουν την σαφή διατύπωση ενός ορισμού: πρώτα αναζητά τι ακριβώς είναι η γνώση. Όταν καταλήξει, εξετάζει τις συνέπειες της παραδοχής της θέσης αυτής. Αν επιδέχονται αμφισβήτησης ή αν οδηγούν σε νέες παράλογες θέσεις, τότε η προκειμένη πρέπει να ανασκευαστεί. Κατά αυτόν τον τρόπο απορρίπτεται και ο πρώτος ορισμός της γνώσης¹⁷¹. Αυτοί που σπεύδουν να

¹⁶⁹ Πλάτων, *Θεαίτητος*, 197a.

¹⁷⁰ Αυτός που μπορεί επίσης να μιλάει για πολλά θέματα και μάλιστα μακρά, να λέει δηλαδή πολλά είναι και ο Πρωταγόρας, ο οποίος βέβαια ισχυρίζεται πως μπορεί κάλλιστα να συζητήσει και με την μορφή σύντομων ερωταποκρίσεων. Πλάτων, *Πρωταγόρας*, (334e 3-4).

¹⁷¹ Ο Σωκράτης για παράδειγμα, στο 164b παρατηρεί πως η προκειμένη στην οποία κατέληξαν, ότι δηλαδή η αίσθηση και η γνώση θα έχουν την ίδια διάρκεια και ουσιαστικά ταυτίζονται οδηγεί σε παραλογισμό. Αν συνεπώς την αποδεχθούν, θα υποστηρίξουν

καταλήξουν σε συμπεράσματα και δεν ελέγχουν τις διατυπώσεις τους είναι οι αντιλογικοί, όπως υπονοεί ο πλατωνικός Σωκράτης: ἀντιλογικῶς εἰκόκαμεν πρὸς τὰς τῶν ὀνομάτων ὁμολογίας ἀνομολογησάμενοι καὶ τοιοῦτω τινὶ περιγεγόμενοι τοῦ λόγου ἀγαπᾶν, καὶ οὐ φάσκοντες ἀγωνισταὶ ἀλλὰ φιλόσοφοι εἶναι λανθάνομεν ταῦτα ἐκείνοις τοῖς δεινοῖς ἀνδράσιν ποιοῦντες. Παρακάτω αναφέρει ότι αν ήταν αντιλογικός θα μπορούσε να μιλήσει με πολλούς τρόπους. Μπορούμε αρχικά να συμπεράνουμε πως ο αντιλογικός υστερεί στους ορισμούς. Πέρα από την απουσία ελέγχου των συλλογισμών τους, το επίρρημα ἀντιλογικῶς ἴσως σχετίζεται ένα άλλο λανθασμένο βήμα στην έρευνα τους. Εν προκειμένω, ο Σωκράτης και ο συνομιλητής του βιάστηκαν να αποδεχθούν πως τα δύο «ονόματα», η αίσθηση και η γνώση ταυτίζονται. Αυτή η συμφωνία στην επιφανειακή ομοιότητα των δύο λέξεων (ὁμολογία) για να δοθεί ένας ορισμός πραγματοποιήθηκε αντιλογικά. Ο Θεαίτητος και ο Σωκράτης φαίνεται να αναζήτησαν τον «οικείο λόγο» της επιστήμης-κατηγορήσαν σε αυτή την έννοια μία άλλη και θεώρησαν ότι αυτή ανταποκρίνεται στην πρώτη. Όπως όμως έδειξε ο έλεγχος, αυτή η κατηγορήση με τη σειρά της οδηγούσε σε παράδοξες θέσεις.

Ο Σωκράτης λοιπόν δεν πρόκειται να αναπτύξει περαιτέρω το θέμα αν δεν διερευνήσει πρωτίστως, πχ. τι είναι το επίστασθαι, τι είναι η επιστήμη. Οι αντιλογικοί ωστόσο δεν πορεύονται ανάλογα στις συζητήσεις τους: όπως τονίζει ο Σωκράτης σε ένα χωρίο του *Φαίδωνα*¹⁷², όσοι ασχολούνται με τις αντιλογίες¹⁷³ εξετάζουν θέση και συνέπειες ταυτοχρόνως¹⁷⁴, χωρίς να καταλήγουν κάπου- αντιλέγουν συνεχώς και παρεκκλίνουν από τη συζήτηση. Επειδή ακριβώς δεν ενδιαφέρονται ούτε για το θέμα καθαυτό, ούτε για την αλήθεια, θα επιστρατεύσουν οποιοδήποτε ισχυρισμό-επιχείρημα στην προσπάθεια τους να παραπλανήσουν τον αντίπαλο από την ουσιαστική έρευνα.

Φαίδρος

Το πρόβλημα ωστόσο του Πλάτωνα με τους αντιλογικούς γίνεται καλύτερα αντιληπτό αν εστιάσουμε στον διάλογο του *Φαίδρο*. Αφενός διότι φαίνεται να ενσαρκώνει την έννοια της αντιλογίας (ο Σωκράτης θα αναπτύξει δύο λόγους, έναν υπέρ και έναν κατά του έρωτα), και αφετέρου διότι στο συγκεκριμένο έργο, ο Σωκράτης θα δώσει έναν «ορισμό», ή καλύτερα θα παρουσιάσει την μορφή (ή

ταυτόχρονα πως συμβαίνει ἄρα, οὐ τις ἐπιστήμων ἐγένετο, ἔτι μεμνημένον αὐτὸν μὴ ἐπίστασθαι, ἐπειδὴ οὐχ ὀρᾶ.

¹⁷² Πλάτων, *Φαίδων*, 101d-e.

¹⁷³ Ο.π., ἄμα δὲ οὐκ ἂν φύροιο ὥσπερ οἱ ἀντιλογικοὶ περὶ τε τῆς ἀρχῆς διαλεγόμενος καὶ τῶν ἐξ ἐκείνης ὠρμημένων, εἴπερ βούλοιό τι τῶν ὄντων εὐρεῖν.

¹⁷⁴ Πλάτων, *Φαίδων*, 101d-c.

μορφές) που παίρνει η διαλεκτική, κάνοντας σαφή στο κοινό την διαφορά διαλεκτικής και αντιλογικής. Ο Φαίδρος παρουσιάζει ένα λόγο του Λυσία και έχοντας «παρασυρθεί» από τα επιχειρήματα του, τον θεωρεί εξαιρετικό και δεν κρύβει στιγμή τον θαυμασμό του. Στον συγκεκριμένο λόγο ο ρήτορας επιχειρηματολογεί υπέρ μιας παράδοξης θέσης που εκμηδενίζει τον έρωτα μεταξύ των εραστών και προβάλλει μόνο τα αρνητικά μιας αμοιβαίας ερωτικής σχέσης. Ο Σωκράτης φυσικά έχει διαφορετική γνώμη, δεν μοιράζεται τον ενθουσιασμό του Φαίδρου, δεν νοιώθει ικανοποιημένος από αυτό που μόλις άκουσε και ισχυρίζεται πως ούτε ο ίδιος ο συγγραφέας θα είναι ευχαριστημένος από το ρητορικό μέρος. Θεωρεί πως ο Λυσίας έχει κάνει πολλές επαναλήψεις στον λόγο του, ο οποίος μάλιστα μοιάζει με «νεανική επίδειξη»¹⁷⁵. Αν και διάσημος, δεν συνέγραψε ένα αξιόλογο έργο, άρα αποτελεί κάθε άλλο παρά καλή διαφήμιση για την δουλειά του. Έτσι, μετά και την πίεση που δέχεται από τον Φαίδρο, ο Σωκράτης παρουσιάζει τον δικό του λόγο πάνω στο θέμα που απασχόλησε προηγουμένως τον ρήτορα- θα μιλήσει και αυτός για τα αρνητικά του έρωτα παρόλο που είναι άπειρος και ίσως φανεί γελοίος στην προσπάθεια του να συναγωνιστεί τον καταξιωμένο Λυσία.

Ο τρόπος με τον οποίο αρθρώνεται ο πρώτος λόγος του Σωκράτη μας δείχνει την μια από τις δυο υποστάσεις που παίρνει η διαλεκτική, αυτής της συλλογής ή διαφορετικά συναίρεσης. Θέτει μια αρχή, στην οποία θα αποδοθούν και θα οριστούν οι διάφορες έννοιες που υπάγονται σε αυτήν, έτσι ώστε η έρευνα να έχει τη δυνατότητα να στεφθεί με επιτυχία. Όπως ακριβώς τονίζει ο Σωκράτης, πολλοί αποτυγχάνουν διότι δεν ακολουθούν αυτά τα συγκεκριμένα βήματα της συλλογής «πληροφοριών» και της κατάταξης του στο γενικότερο θέμα¹⁷⁶. Κατά αυτόν τον τρόπο ο Σωκράτης εκθέτει με την δική του μέθοδο τα αρνητικά του έρωτα: διατυπώνει τον ορισμό του και με βάση αυτόν εντοπίζει τί ακριβώς προκαλεί ο έρωτας. Αυτή η εμμονή του Σωκράτη με τον ορισμό κάθε έννοιας είναι και αυτό που τον διακρίνει από τους αντιλογικούς. Τα στάδια που ακολουθεί ο Σωκράτης για να ξεκινήσει μια επίσημη συζήτηση είναι συγκεκριμένα, και αυτό που ποτέ δεν παραλείπει είναι ακριβώς το να ορίσει τη γενική αρχή κάθε θέματος. Οι αντιλογικοί θα προχωρήσουν άμεσα στις ερωταποκρίσεις για τα επιμέρους θέματα, θα τα εξετάζουν αποσπασματικά και χωρίς πειθαρχία.

Η απότομη ολοκλήρωση του πρώτου λόγου του Σωκράτη προκαλεί τις ενστάσεις του Φαίδρου. Όπως ο τελευταίος επισημαίνει, δεν αναπτύσσει την αντίθετη άποψη, δηλαδή τί οφέλη μπορεί ο νέος να αποκομίσει από την σχέση του με κάποιον μεγαλύτερο. Δεν υπάρχει νόημα στο να πολυλογήσουν, τονίζει ο φιλόσοφος, άλλωστε τα οφέλη είναι φανερά-αρκεί κάποιος να αποδώσει τα αντίθετα των κατηγοριών. Η αδυναμία του λόγου που μόλις ολοκλήρωσε ο Σωκράτης είναι διαφορετική και εντοπίζεται από τον ίδιο. Το λάθος του δεν είναι μεθοδολογικό, αλλά το ότι όρισε τον

¹⁷⁵ Πλάτων, Φαίδρος, 235a.

¹⁷⁶ Πλάτων, ο.π., 237c.

Έρωτα αρνητικά, ως κάτι κακό. Όντας γιος της Αφροδίτης, θεωρείται θεός, στους λόγους όμως του Λυσία και του Σωκράτη δεν παρουσιάστηκε ως τέτοιος, εν αντιθέσει κατηγορήθηκε και αντιμετωπίστηκε με εχθρικό τρόπο. Μπορούμε λοιπόν να κατανοήσουμε πως η γενική αρχή που έθεσε ο φιλόσοφος δεν ήταν ορθή. Αναζήτησε και απέδωσε στον έρωτα μόνο αρνητικές προτάσεις/συνέπειες, διότι ευθύς εξαρχής τον όρισε λανθασμένα ως άλογη επιθυμία¹⁷⁷. Ο φιλόσοφος λοιπόν νιώθει την ανάγκη να εξιλεωθεί από το αμάρτημα αυτό προτού τιμωρηθεί αναλόγως από τους θεούς και έτσι θα «ανασκευάσει» τον προηγούμενο λόγο του, θα τον επιδιορθώσει, καθώς δεν ήταν υγιής ούτε αληθής. Οι μόνοι που θα πειστούν από αυτούς τους δύο ασεβείς λόγους θα είναι οι κατώτεροι «νοητικά», ή όπως ακριβώς αναφέρει ο Σωκράτης με κάποια περιφρόνηση, οι *ανθρωπίσκοι*.

Ο δεύτερος λόγος του Σωκράτη, η λεγόμενη παλινωδία σύμφωνα με το Φαίδρο είναι άσπογη σε σημείο που τονίζει πως ο Λυσίας δεν θα μπορούσε ποτέ να γράψει έναν λόγο ανάλογο. Με την μέθοδο της διαίρεσης¹⁷⁸ τώρα, ο Σωκράτης κάνει το εξής: χωρίζει την μανία σε δύο είδη, το πρώτο είναι ανθρώπινη ασθένεια, το δεύτερο σχετίζεται με τους θεούς. Αυτό το δεύτερο σκέλος διαιρείται σε τέσσερα είδη μανίας, και το καθένα αποδίδεται σε κάποιον θεό. Έτσι προκύπτει η ερωτική μανία, της Αφροδίτης και του γιού της Έρωτα. Ο Σωκράτης τώρα περνά στην απόδειξη της αθανασίας της ψυχής και για να καταστήσει τα λεχθέντα σαφέστερα, θα προσκομίσει μια επίγεια εικόνα της ψυχής: η ψυχή μοιάζει με δύο φτερωτά άλογα τα οποία καθοδηγούνται από ένα ηνίοχο. Τέτοιου είδους ψυχή έχουν και οι ίδιοι οι θεοί, αλλά και οι υπόλοιποι άνθρωποι. Οι θεοί λοιπόν πορεύονται στους ουρανούς ανεμπόδιστα, τα φτερωτά τους άλογα είναι υπάκουα. Η ψυχή όμως των θνητών δυσκολεύεται να ελέγξει τους δικούς της ίππους: ο ένας είναι όμορφος και πειθαρχημένος, ο άλλος άσχημος και ατίθασος. Η ανθρώπινη ψυχή τώρα με το άρμα της ακολουθεί τους θεούς στο υπερουράνιο τόπο και προσπαθεί κ αυτή να παρατηρήσει το όντως ον, την αλήθεια. Οι ηνίοχοι όμως που προσπαθούν να εξισορροπήσουν ανάμεσα σε αυτά τα άλογα πολλές φορές αδυνατούν να τα ελέγξουν: τα φτερά των ίππων καταστρέφονται και η συγκεκριμένη ψυχή «τρέφεται» με εικασίες ώσπου τέλος καταλήγει στη γη. Εκεί, αν έχει δει έστω και ελάχιστα το όντως ον, εισέρχεται σε ανθρώπινο σώμα. Η ψυχή μάλιστα η οποία θα έχει δει πολλές φορές την αλήθεια, θα ενσαρκωθεί σε

¹⁷⁷ ή γὰρ ἄνευ λόγου δόξης ἐπὶ τὸ ὀρθὸν ὁρμῶσης κρατήσασα ἐπιθυμία πρὸς ἡδονὴν ἀχθεῖσα κάλλους, καὶ ὑπὸ αὐτῶν ἑαυτῆς συγγενῶν ἐπιθυμιῶν ἐπὶ σωματῶν κάλλος ἐρρωμένως ῥωσθεῖσα νικήσασα ἀγωγῇ, ἀπ' αὐτῆς τῆς ῥώμης ἐπωνυμίαν λαβοῦσα, ἔρως ἐκλήθη. Πλάτων, Φαίδρος, 238c.

¹⁷⁸ Η μέθοδος της διαίρεσης αποδίδεται στον Σωκράτη και από τον Αριστοφάνη στις *Νεφέλες*, όταν ο ίδιος καθοδηγεί τον Στρεψιάδη ώστε να βρει λύση στο πρόβλημα του. Τον συμβουλεύει να κουκουλωθεί και να διατρέσει το ζήτημα σε κομμάτια, τα οποία θα εξετάσει προσεκτικά ένα προς ένα. Αριστοφάνης, *Νεφέλες*, 740.

κάποιον φιλόσοφο. Ο έρωτας λοιπόν αποτελεί ανάμνηση της ιδέας του κάλλους και ανάλογα με τον θεό που ακολούθησε τότε η ψυχή, προκύπτουν και ανάλογες αντιδράσεις. Όσον αφορά τους ίππους της ψυχής, ο ανυπάκουος δεν θα αντισταθεί στο αντικείμενο πόθου και θα παρασύρει τον ηνίοχο αλλά και το σεμνό άλογο. Πλησιάζοντας ωστόσο τον ερώμενον, ο ηνίοχος ανακαλεί στη μνήμη του την ιδέα του κάλλους και από σεβασμό απομακρύνεται. Η επαναφορά ωστόσο αυτής της ανάμνησης, δίνει πάλι φτερά στη ψυχή. Ο εραστής με τον ερώμενο ενδέχεται να αφοσιωθούν στην αναζήτηση αυτού του κόσμου που ήρθε στο προσκήνιο με την θέα του δεύτερου, κάποιο άλλο ζευγάρι όμως ενδέχεται να ζήσει αντίθετα με τη φιλοσοφία.

Η παλινωδία αποτελεί ουσιαστικά μύθο- ίσως για αυτόν τον λόγο ο Φαίδρος μαγεύεται από την ομορφιά του λόγου- χωρίς όμως να χάνει κάτι από την αξιοπιστία της. Πρόκειται για έναν εικότα λόγο, ο οποίος μεν δεν μπορεί να εγγυηθεί την αλήθεια, βρίσκεται δε πλησιέστερα αυτής από οποιοδήποτε άλλο ισχυρισμό/συμπέρασμα/λόγο. Στην προκειμένη περίπτωση, ο εικός λόγος του Σωκράτη είναι πολύ πιο κοντά στην αλήθεια ή τουλάχιστον φαίνεται αληθέστερος, από τον λόγο του Λυσία, αλλά και από τον δικό του πρώτο λόγο. Ειδικότερα, ο πρώτος λόγος του δασκάλου και ο λόγος του Λυσία δεν απέχουν απλά από την αλήθεια- είναι ουσιαστικά ψευδείς. Μοιάζουν λογικά διατυπωμένοι, δίνουν την εντύπωση πως αληθεύουν αλλά δεν είναι καθώς κατηγορούν τον Έρωτα, ένα θεό. Οι κατηγορίες που έχουν προσάψει οι παραπάνω στηρίζονται στην ανθρώπινη καθημερινή εμπειρία του έρωτα¹⁷⁹. Προέρχονται δηλαδή από τον κόσμο των αισθήσεων. Αυτός ίσως είναι και ο λόγος που απέχουν από την πραγματικότητα και αυτός είναι επίσης ο λόγος που κάνει τον δεύτερο λόγο του Σωκράτη καλύτερο: είναι αληθέστερος διότι δεν σχετίζεται με τα επίγεια αλλά με τους θεούς, άλλωστε όπως ο ίδιος επισημαίνει, η απόδειξη αυτή δεν θα γίνει πιστευτή σε όσους είναι καλοί στα σοφίσματα¹⁸⁰, αλλά σοφοίς δε πιστή.

Ο εικός λόγος ή μύθος επιστρατεύεται και στον *Τίμαιο*, όπου ο Πλάτωνας τον χρησιμοποιεί για να προσκομίσει μια εύλογη, όχι όμως βέβαιη, εξήγηση για την ύπαρξη του κόσμου μας. Προφανώς οι δύο αυτοί όροι, *εικός λόγος* και *εικός μύθος*, έχουν κάποιες διαφορές, ωστόσο στον *Τίμαιο* αυτή η πιθανή διάκριση δεν γίνεται φανερή¹⁸¹. Στο *Φαίδρο* δεν έχουμε κάποιον σχολιασμό σε σχέση με το ποιος λόγος είναι πειστικότερος ή πιο εύλογος, ενώ ο ίδιος ο Σωκράτης αναφέρει σχετικά με τους δύο του λόγους πως κάνουν μια διάκριση του έρωτα. Είναι μεν μια μανία, αλλά στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για τον έρωτα που προκαλεί κακά στους ανθρώπους, ενώ στη δεύτερη επαινείται γιατί είναι και προξενητής πολλών καλών. Ο ίδιος λοιπόν

¹⁷⁹ Nehamas, 1999, 336.

¹⁸⁰ τοῖς δεινοῖς Πλάτων, *Φαίδρος*, 245b

¹⁸¹ Ο Πλάτων τους εναλλάσσει, ωστόσο στον *Τίμαιο* γίνεται αναφορά στον εικότα μύθον μόλις τρεις φορές. Πλάτων, *Τίμαιος*, 29d, 59c, 68d.

δεν απορρίπτει συλλήβδην τα επιχειρήματα του πρώτου του λόγου, καταλαβαίνει όμως πως το θέμα του έρωτα δεν έχει αναλυθεί επαρκώς. Η ύβρις που επισημαίνει ότι διέπραξε έγκειται στο γεγονός ότι δεν μίλησε δίκαια, αλλά εστίασε στα σημεία αυτά που θα παρουσίαζαν μόνο την αρνητική πλευρά του θέματος. Η υπόθεση που έθεσε δεν συμπεριέλαβε όλες τις πτυχές του θέματος. Συνεπώς είναι σημαντικό να επισημανθεί πως ο Σωκράτης δεν ανασκευάζει τον πρώτο του λόγο απλά τον ολοκληρώνει.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η στάση του ίδιου του Φαίδρου προς τους τρεις λόγους που εμφανίζονται στον ομώνυμο διάλογο: δείχνει προτίμηση προς όλους. Είναι μαγεμένος από αυτόν του Λυσία μέχρι τη στιγμή που ο Σωκράτης ασκεί κριτική. Αργότερα ο θαυμασμός του μετατοπίζεται στον πρώτο λόγο του Σωκράτη-ακόμη και οι ενστάσεις που προσκομίζει δεν σχετίζονται με το ουσιαστικό περιεχόμενο του λόγου αλλά με τη δομή: πρέπει να διατυπωθεί και η αντίθετη άποψη. Στο τέλος πλέκει το εγκώμιο της παλινωδίας, του τρίτου λόγου που είναι και ο τελευταίος που διατυπώνει ο φιλόσοφος. Δεν φαίνεται επομένως να κρίνει με σταθερά κριτήρια, αλλά αντίθετα ο ενθουσιασμός του μεγεθύνεται και εστιάζεται κάθε φορά σε διαφορετικό λόγο. Ακόμη και το γεγονός ότι επαινεί ρητά την υπεροχή του δεύτερου λόγου του Σωκράτη, σχετίζεται με τις δηλώσεις του ίδιου του φιλοσόφου για ένα λόγο που θα βασίζεται στην πραγματικότητα και συνεπώς θα είναι σαφώς πιο ολοκληρωμένος και αληθοφανής. Πέρα από την εμπιστοσύνη που μπορούμε να υποθέσουμε πως δείχνει στις παρατηρήσεις του Σωκράτη, ο Φαίδρος ενδεχομένως να αντιπροσωπεύει το κοινό τέτοιων αντιθετικών λόγων: δεν αντιτάσσει τίποτα αλλά δέχεται άκριτα ο,τι διατυπωθεί από τον συνομιλητή. Δεν εξετάζει την ορθότητα των επιχειρημάτων και αδυνατεί να εντοπίσει από μόνος του τις αδυναμίες κάθε λόγου. Τέτοια άτομα, όπως ο Φαίδρος, δίνουν πρόσφορο έδαφος στους αντιλογικούς.

Ο Σωκράτης στον διάλογο *Φαίδωνα* κάνει δύο αναφορές στην υποθετική μέθοδο. Η υποθετική μέθοδος του Σωκράτη έγκειται ακριβώς στην επιλογή μιας πρότασης/ ενός λόγου που φαίνεται *εργωμενέστερος*, δυνατότερος δηλαδή ή πιο εύλογος από άλλους, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι και η ίδια η υπόθεση δεν θα αμφισβητηθεί αργότερα στην έρευνα. Με βάση αυτόν τον λόγο, όσες προκείμενες διατυπωθούν και βρίσκονται σε συμφωνία με αυτόν θα είναι αληθείς, όσες έρχονται σε αντίθεση απλά θα απορριφθούν ή, αν κριθούν οι ίδιες αληθείς, θα οδηγήσουν σε κατάρριψη της υπόθεσης αυτής καθαυτής. Η αναζήτηση του Σωκράτη όμως δεν σταματάει εδώ. Ακόμη και αν επιβεβαιώσει πως η υπόθεση που έθεσε οδηγεί σε αληθείς προτάσεις και όχι σε αντιφάσεις, αυτό δεν θα καταστήσει και την ίδια αληθή. Η αλήθεια της θα εξαρτηθεί από μια άλλη, νέα υπόθεση η οποία θα είναι ένα επίπεδο ανώτερη, υπο την έννοια ότι θα είναι μια νέα πρόταση, γενικότερη, που θα συμπεριλαμβάνει την συγκεκριμένη θέση. Αυτή τη διαδικασία ακολουθεί ο Σωκράτης έως ότου φτάσει σε κάτι *ικανόν*, σε κάτι που μπορεί βέβαια να μην εγγυείται την αλήθεια και να μην αποτελεί απόλυτη βεβαιότητα, είναι παρόλα αυτά ο,τι πλησιέστερο σε αυτήν.

Επομένως γίνεται φανερό πως οι λόγοι του Σωκράτη, ιδωμένοι ως ένας ενιαίος λόγος, έχουν μορφή αντιλογίας. Στον πρώτο ο έρωτας κατηγορείται, ενώ στον δεύτερο επαινείται. Μάλιστα, ο έπαινος αυτός αναπτύσσεται ξεκινώντας/ θέτοντας ως βάση του ένα εικόνα: τον εικότα μύθο. Πιστεύω πως η μέθοδος του Σωκράτη, στον συγκεκριμένο διάλογο μπορεί να παραλληλιστεί με την μέθοδο που ακολουθεί ο συγγραφέας των *Δισσών Λόγων*. Εκφράζει δύο διαφορετικές απόψεις στο θέμα του έρωτα, χρησιμοποιεί δηλαδή αντιλογία: μάλιστα η πρώτη άποψη φαίνεται να είναι η επικρατέστερη για αυτό ακριβώς και υιοθετείται από το Λυσία. Ο Σωκράτης δεν απορρίπτει ρητά κάποιον από τους δύο ως λιγότερο ορθό, το γεγονός ωστόσο ότι ο δεύτερος του λόγος είναι περισσότερο αληθοφανής από τον πρώτο γίνεται φανερό όταν ο ίδιος ασκεί κριτική στον πρώτο. Οι αντιλογίες συνεπώς δεν φαίνεται να απορρίπτονται συλλήβδην από τον Σωκράτη, πρέπει όμως να εξετάζονται κριτικά.

Σοφιστής

Στον *Σοφιστή* ο Πλάτων διακρίνει ένα «καλό» είδος σοφιστικής, το οποίο αντιστοιχεί στον έλεγχο του Σωκράτη. Η διαφορά του Σωκράτη με τους επονομαζόμενους αντιλογικούς έγκειται ακριβώς στο νέο είδος σοφιστικής. Ο Πλάτων ενδεχομένως το εισάγει ώστε να αποδειχθούν αφενός ακριβώς τα ρευστά όρια μεταξύ του Σωκράτη και των υπόλοιπων διανοούμενων της εποχής και αφετέρου να διακριθεί η αντιλογική του Σωκράτη με αυτήν που επιστρατεύουν οι υπόλοιποι. Δεν είναι λοιπόν απίθανο, ο Σωκράτης να ανήκει στη νέα κατηγορία. Αυτοί οι σοφιστές με την θετική έννοια, χρησιμοποιούν την αντιλογία με σωστό τρόπο. Αντλούν από τους συνομιλητές όλα τα λανθασμένα συμπεράσματα στα οποία έχουν καταλήξει και τους τα παρουσιάζουν, επισημαίνοντας τις αντιφάσεις στις οποίες θα τους οδηγήσει η παραδοχή των συγκεκριμένων αυτών θέσεων, διότι ακριβώς στοχεύουν στον καθαρισμό της ψυχής από τις δοξασίες και όχι στην προσωπική τους προβολή. Πρόκειται για την *γένει γενναία σοφιστική*¹⁸², η οποία σύμφωνα με τον Νεχαμά αποδίδεται ως η *σοφιστική των ευγενών απογόνων*¹⁸³, διότι ακριβώς «δημιουργεί» μια νέα γενιά, η οποία έχοντας πλέον απαλλαγεί από προκαταλήψεις, μπορεί να προχωρήσει στην άσκηση της διαλεκτικής. Αυτή η διαδικασία μπορεί μεν να ταπεινώνει τον συνομιλητή, αλλά αποτελεί τον πιο αποτελεσματικό τρόπο για να πλησιάσει κάποιος στην αλήθεια. Όπως γίνεται φανερό στον *Μένωνα*, αυτή η σοφιστική δεν φέρνει πάντα τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Στο σχετικό άρθρο του Νεχαμά στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, η διαφορά αντιλογικής και διαλεκτικής έγκειται στο ότι η πρώτη, όπως ακριβώς και η εριστική, επιδιώκει την νίκη στις συζητήσεις- με τον ίδιο τρόπο ο Σωκράτης διαφέρει από τους σοφιστές σε σχέση με τον σκοπό¹⁸⁴. Ο Kerferd καταλήγει πως η αντιλογική

¹⁸² Πλάτων, *Σοφιστής*, 231b.

¹⁸³ Νεχαμάς, 2001, 293-294.

¹⁸⁴ Nehamas, 1999, 118.

αποτελεί ουσιαστικά το πρώτο στάδιο για να οδηγηθεί κάποιος στην διαλεκτική¹⁸⁵. Η επιτυχία της εριστικής θα δημιουργηθεί από τις αντιφάσεις που θα προκαλέσουν οι αντιλογίες. Η διαλεκτική ωστόσο, όπως αφήνει ο Πλάτων να εννοηθεί, στοχεύει στην αλήθεια. Παρόλο που και ο Σωκράτης των πλατωνικών διαλόγων πολλές φορές φαίνεται να δημιουργεί ακριβώς αυτό το αίσθημα της σύγχυσης στους συνομιλητές του και να τους επισημαίνει τις αντιφάσεις των θέσεων τους, η συζήτηση δεν λήγει εκεί. Η αντιλογία όπως την χρησιμοποιεί ο Σωκράτης, γίνεται για να εκφραστούν όλες οι γνώμες και όλα τα επιχειρήματα των συνομιλητών του, αλλά και του ίδιου. Ας μην ξεχνάμε πως ο Σωκράτης πολλές φορές διατυπώνει απόψεις στις οποίες ο αντίλογος προκύπτει από τον ίδιο και κατά αυτόν τον τρόπο απορρίπτει ακόμη τις δικές του λανθασμένες υποθέσεις. Η έρευνα δεν διακόπτεται ποτέ, παρά τις συνεχόμενες και «επιφανειακές νίκες» του φιλοσόφου, διότι ο σκοπός είναι η εύρεση της αλήθειας η οποία θα πραγματοποιηθεί με την βοήθεια των συνομιλητών. Το ότι τους διαψεύδει ή αποκαλύπτει τις αντιφατικές συνέπειες των θέσεων τους, συμβαίνει για να διώξουν τις λανθασμένες και «επικίνδυνες» απόψεις ώστε να δημιουργήσουν μια σταθερή βάση που δεν θα μπορεί να αναιρεθεί, όχι γιατί είναι πιθανή αλλά γιατί είναι αληθινή. Καταλαβαίνουμε λοιπόν για ποιους λόγους η αντιλογική απέκτησε μια αρνητική χροιά, παρόλο που όπως παρατηρεί και ο Gagarin, οι σοφιστές ενδιαφέρονταν για την εξασφάλιση της αλήθειας και ήταν σίγουρα μέλημα τους, ωστόσο είχαν εντοπίσει τις δυσκολίες στην ανάδειξη της.

¹⁸⁵ Kerfred, 1981, 67.

Συμπεράσματα

Οι αντιλογίες δεν ήταν «προνόμιο» των σοφιστών, εν αντιθέσει υπάρχει μεγάλη πιθανότητα αυτές να μην διέφεραν ιδιαίτερα από την *σωκρατική* συζήτηση. Τα δύο έργα που εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία, οι *Τετραλογίες* και οι *Δισσοί Λόγοι* παρέχουν διαφορετικά στοιχεία για αυτές. Το ίδιο και οι δύο λόγοι του Αντισθένη. Όσοι ασχολήθηκαν με τη συγγραφή αντιθετικών λόγων, ενδεχομένως να στόχευαν στην δημιουργία ενός έργου με διαλογικό χαρακτήρα, όπως αυτός των πλατωνικών έργων, χωρίς ωστόσο να υπάρχει συγκεκριμένος και επώνυμος πρωταγωνιστής. Ίσως αποτελούσε απλά μια εξάσκηση, που πιστεύω ότι είναι η πιο εύλογη υπόθεση για την περίπτωση των *Τετραλογιών*. Ο δε συγγραφέας των *Δισσών Λόγων* χρησιμοποιεί τις αντιλογίες μόνο στα πρώτα κεφάλαια, έπειτα η συγγραφή του αλλάζει μορφή: στην πραγματεία του μάλιστα ενσωματώνει αρκετά στοιχεία που παραπέμπουν σε γνωστούς σοφιστές, αλλά και στον Σωκράτη των πλατωνικών διαλόγων.

Οι αντιλογικοί με τη σειρά τους φαίνεται σε μια αρχική προσέγγιση να είναι αυτοί που συνέγραψαν τέτοιου είδους πραγματείες ή όσοι μπορούσαν να υποστηρίξουν ή να ανασκευάζουν θέσεις, ανάλογα με αυτό που επιδίωκαν. Ο αντιλογικός και γενικότερα το *αντιλέγειν* εμφανίζεται κυρίως ως πολεμικός όρος στον Πλάτωνα, τον Ισοκράτη αλλά και στο *Περί Φύσιος Ανθρώπου*. Όπως γίνεται φανερό, η ευχέρεια των αντιλογικών στις δημόσιες συζητήσεις και η εύκολη μετάβαση τους από τη μία θέση, στην αντίθετη της είχε προκαλέσει την αντιπάθεια του κόσμου και κυρίως των άλλων διανοούμενων της εποχής. Η εκτεταμένη χρήση εικότων στις αντιλογίες, στις οποίες αυτά τα αληθοφανή επιχειρήματα διαδραματίζουν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο, ίσως είναι και ο λόγος που διατηρούνταν μια καχυποψία προς αυτούς: προφανώς επικρατούσε η άποψη πως τα εικότα αντικαθιστούν την αλήθεια και συνδέονται με την απάτη. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί πως τα εικότα, τα επιχειρήματα δηλαδή που βασιζόνταν στην πιθανότητα και στην επικρατούσα κοινή γνώμη δεν διέφεραν ιδιαίτερα από τον εικώς λόγο ή μύθο που χρησιμοποιεί ο Πλάτων ή από τα ένδοξα του Αριστοτέλη. Είναι άγνωστο για το αν αυτοί οι άνθρωποι χαρακτηρίζαν τους εαυτούς τους αντιλογικούς. Οι συνήθειες ύποπτοι φαίνεται να είναι ο Αντισθένης και ο Πρωταγόρας, των οποίων ωστόσο έχουμε μόνο αποσπάσματα και έμμεσες μαρτυρίες. Δεν μπορούμε να τους αποκλείσουμε από την ομάδα αυτών που έχουν κατηγοριοποιηθεί ως αντιλογικοί, ούτε όμως μπορούμε να τους αντιμετωπίσουμε ως τέτοιους με βεβαιότητα. Πέρα ωστόσο από τις αντιλογίες, ο Αντισθένης και ο Πρωταγόρας έχουν συνδέσει το όνομα τους με την αρχή του οὐκ ἔστιν ἀντιλέγειν. Σύμφωνα όμως με την Lee, η απόδοση της συγκεκριμένης θέσης στον Πρωταγόρα δημιουργεί πολλά προβλήματα και πολλές διαφορετικές ερμηνείες.

Στο τελευταίο μέρος της εργασίας εστίασαμε στους πλατωνικούς διαλόγους, ώστε να εντοπίσουμε τους προβληματισμούς του Πλάτωνα σε σχέση με την αντιλογική. Για τον Πλάτωνα η αντιλογική έγκειται στην ανατροπή των επιχειρημάτων του συνομιλητή. Ωστόσο πιστεύω πως ο λόγος που ο Πλάτων

παρουσιάζει την αντιλογική, αποδίδοντας της μια έμμεση αρνητική χροιά δεν είναι ότι αυτή δημιουργεί αντίφαση. Η αντιλογική είναι μια τέχνη η οποία σχετίζεται τόσο με την εριστική όσο και με την διαλεκτική, που εμφανίζεται αργότερα στους διαλόγους του. Δεν θα αναφερθώ όμως στην τελευταία. Ο λόγος για τον οποίο η αντιλογική αντιμετωπίζεται από τον Πλάτωνα με αρνητικό τρόπο είναι ακριβώς διότι επιδιώκει να την καταστήσει ως μια μέθοδο ξεχωριστή από την όποια μέθοδο χρησιμοποιεί ο Σωκράτης. Στους ίδιους όμως τους πλατωνικούς διαλόγους οι αντιλογίες που επιστρατεύει ο Σωκράτης αλλά και οι αντιλογίες των σοφιστών καταλήγουν πολλές φορές σε μια καθολική αμφισβήτηση. Διαπιστώνουμε λοιπόν πως παρόλη την προσπάθεια του Πλάτωνα για διαχωρισμό του Σωκράτη από τον κύκλο των αντιλογικών, ο ίδιος δεν μπορεί να αποφύγει την απόδοση γνωρισμάτων που παραπέμπουν σε αυτή την «ομάδα». Είναι πολύ πιθανό ο απλός κόσμος της κλασικής περιόδου να θεωρούσε κάθε διανοούμενο/σοφιστή, δάσκαλο του οποίου η εκπαίδευση συνέβαλε σημαντικά στην πνευματική καλλιέργεια του ατόμου και κυρίως στην ανάπτυξη πειστικών επιχειρημάτων, ώστε να μπορεί να εκφωνεί δημόσιους λόγους. Αναπόφευκτα και όχι αδικαιολόγητα ο Σωκράτης έδινε μια ανάλογη εντύπωση: μπορεί στους πλατωνικούς διαλόγους να παρουσιάζεται ως ένας άνθρωπος ο οποίος δεν διδάσκει, η επιμονή του ωστόσο να οδηγήσει το συνομιλητή του στην κριτική εξέταση κάθε επιχειρήματος και στην διατύπωση ισχυρών θέσεων που δύσκολα θα ανασκευαστούν, παρουσιάζει ομοιότητες με την διδασκαλία των σοφών ανδρών της εποχής.

Ο Σωκράτης στους πρώιμους πλατωνικούς διαλόγους δεν γνωρίζει τίποτα και για αυτόν τον λόγο συζητάει: μέσω της συζήτησης επιδιώκει να απαλλαγεί από την άγνοια του. Συνήθως πιέζει τους συνομιλητές του να διατυπώσουν τις προσωπικές τους πεποιθήσεις. Στον *Πρωταγόρα* ωστόσο παρουσιάζεται να μην τον ενδιαφέρει και τόσο¹⁸⁶, όπως και στον *Μένωνα*. Πάντα διατυπώνει τις αντιρρήσεις του ή τις παρατηρήσεις του και εμφανίζει στον συνομιλητή του τις αντιφάσεις των θέσεων του, με τέτοια επιμέλεια που φαίνεται να υπονομεύει τις προσπάθειες του. Ο διάλογος που διεξάγει με τους συνομιλητές του αναπτύσσεται με αντιλογίες. Δεν στοχεύει όμως στον εξευτελισμό του αντιπάλου του και πιστεύω πως δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να αντιμετωπίζουμε τους συνομιλητές ως αντιπάλους. Ο Σωκράτης προσπαθεί μέσω της εξέτασης των θέσεων να αποκομίσει κάτι περισσότερο, όχι απαραίτητα την αλήθεια. Αν προκύψουν αντιφάσεις ο Σωκράτης με την συγκατάθεση και τη βοήθεια του συνομιλητή του, ανασκευάζουν την θέση που τους οδήγησε στην αντίφαση. Ο στόχος για τον οποίο πορεύεται κατά τέτοιο τρόπο στις συζητήσεις του είναι άγνωστος, σίγουρα όμως δεν στοχεύει στον εκμηδενισμό του συνομιλητή ή στην εξασφάλιση της απόλυτης και καθολικής αλήθειας. Σίγουρα ο Σωκράτης, όπως και οι σύγχρονοί του διανοούμενοι, είχε αντιληφθεί πως η αλήθεια συνιστά ένα δύσκολο έως ακατόρθωτο επίτευγμα. Ίσως για αυτό το λόγο επεσήμανε σε όλους πως δεν

¹⁸⁶ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 333c.

γνωρίζει. Άλλωστε η απορία των πρώιμων διαλόγων του Πλάτωνα αποδεικνύει αυτή ακριβώς την αδυναμία εξασφάλισης κάποια σταθερής γνώσης.

Οι αντιλογικοί, τουλάχιστον στα μάτια του Πλάτωνα, δεν έχουν πρόβλημα να δεχθούν στην ανάπτυξη των θέσεων τους αντιφατικές προτάσεις ως αληθείς. Ωστόσο, σε περίπτωση που ο παραλογισμός συνάγεται από τα επιχειρήματα του συνομιλητή τους, οι ίδιοι θα τον επισημάνουν και θα τον επεκτείνουν έτσι ώστε να φανεί αυτή η αντιφατική θέση. Ο εκάστοτε συνομιλητής όπως είναι επόμενο θα διαφωνήσει: όμως η αντίδραση αυτή θα φέρει τον ίδιο σε αδιέξοδο, καθώς θα πρέπει να ανασκευάσει την αρχική του θέση ή να δεχθεί τους παραλογισμούς. Οποιαδήποτε ωστόσο γραμμή και αν ακολουθηθεί, ο συνομιλητής θα έχει ηττηθεί. Η αντιλογική λοιπόν κάνει κατάχρηση του λόγου ώστε να κατατροπώσει τον αντίπαλο. Δεν ενδιαφέρεται για το περιεχόμενο των λόγων και δεν τους εξετάζει διεξοδικά. Αντιλέγουν απλά για να δημιουργήσουν σύγχυση.

Με βάση τα παραπάνω, η διαφορά του Σωκράτη με τους αντιλογικούς ίσως εντοπίζεται στο χωρίο του Θεαίτητου που εξετάσαμε, όπου ο Σωκράτης μετά τα εμπόδια που θέτει ο ίδιος στην αναζήτηση του ορισμού της γνώσης και την απορία του Θεαίτητου σχετικά με την διατύπωση, αναφέρει πως αν ήταν αντιλογικός θα μπορούσε να μιλήσει με πολλούς τρόπους. Αυτό που είναι απορίας άξιον είναι για ποιον λόγο οι αντιλογικοί θα μπορούσαν να συνεχίσουν να μιλάνε, ενώ ο Σωκράτης όχι. Νομίζω ότι η απάντηση έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι ο «πρωταγωνιστής» του Πλάτωνα εξετάζει συνεχώς όσες θέσεις διατυπώνει, με τέτοια επιμέλεια που σχεδόν υπονομεύει τον εαυτό του και την έρευνα που ο ίδιος θέλει να διεξάγει. Οι αντιλογικοί ωστόσο δεν θα ελέγξουν τις δικές τους διατυπώσεις. Το ενδιαφέρον τους εστιάζεται πάντα στον συνομιλητή τους τον οποίο πασχίζουν να αναιρέσουν. Ο Σωκράτης ωστόσο δεν οδηγεί μόνο τους συνομιλητές του σε απορία αλλά και τον ίδιο. Ας μην ξεχνάμε ότι οι αναζητήσεις ορισμών στους πρώιμους διαλόγους γίνονται από κοινού με τον συνομιλητή, αφού όπως έχουμε τονίσει αρκετές φορές ο ίδιος δεν γνωρίζει τίποτα.

Ο ίδιος ο Πλάτων αντιλαμβάνεται πως η αντιλογική δεν αποτελεί κτήμα ή χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας συγκεκριμένης ομάδας. Όπως έχουμε δει, προϋπάρχει των διανοούμενων της συγκεκριμένης εποχής, την χρησιμοποιούν οι ίδιοι αλλά όχι αποκλειστικά, διότι ακριβώς η μορφή της συναντάται και στους πλατωνικούς διαλόγους. Αυτή η διαδεδομένη χρήση της αντιλογικής οδήγησε τον Πλάτωνα στην προσπάθεια να διαχωρίσει τον τρόπο με τον οποίο αυτή γίνεται εργαλείο στα χέρια του Σωκράτη και των υπολοίπων. Όλοι αυτοί οι άλλοι άντρες που χαρακτηρίζονται από τον Πλάτωνα ως αντιλογικοί δεν γνώριζαν στην πραγματικότητα πώς πρέπει να χρησιμοποιούν την τεχνική αυτή: δεν είχαν την απαραίτητη γνώση και αυτό τους οδήγησε σε «τερατώδη» συμπεράσματα.

Βιβλιογραφία

Πηγές-Κείμενα

- Αριστοτέλης, *Ρητορική* (2006). Εισ.- μτφρ.-σχ. Λυπουρλής, Δ. Δ. Αθήνα: Ζήτρος.
- Αριστοφάνης, *Νεφέλαι*. (2009). Μτφρ. Σουρή, Γ. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.
- Carey, C. (ed). (2007), *Lysiae Orationes cum Fragmentis*. Oxford: Oxford Classical Texts.
- Herodotus, *The Histories*, trans. A. D. Godley (Cambridge: Harvard University Press, 1920), Perseus Digital Library. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0126> (accessed January 15, 2015)
- Kennedy, W. J. (2011). *Antisthenes' Ajax and Odysseus*. The University of Sydney. Available at Sydney eScholarship Repository Online: hdl.handle.net/2123/7963.
- Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*. (1939). Εισ.- μτφρ.-σχ. Βάρναλης, Κ. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους- Φαίδρος-Τιπαρχος*.(χ.χ). Εισ.- μτφρ.-σχ. Κουραβέλος, Κ.- Αχείμαστος, Ν.- Πετρίδης, Π. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτων, *Των- Ευθύφρων- Χαρμίδης*. (χ.χ.). Εισ.- μτφρ.-σχ. Λαουρδάς, Α.- Κορδάτος, Γ.- Τετενές, Ν. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτων, *Κρατύλος- Ευθύδημος*. (χ.χ.). Εισ.- μτφρ.-σχ. Λάγιος, Λ. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτων, *Λάχης- Μένων- Παρμενίδης*.(χ.χ.). Εισ.- μτφρ.-σχ. Τατάκης, Β.- Λάγιος, Ηλ. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Πλάτων, *Λύσις*.(2009) Εισ.- μτφρ. -σχ. Σκουτερόπουλος Ν.Μ.. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α.Καρδαμίτσα.
- Plato (1975). *Lysis, Symposium, Gorgias*. With English Translation by W.R.M. Lamb. Cambridge Mass: Cambridge University Press.
- Πλάτων, *Θεαίτητος- Αντερασταί- Θεάγης*. (χ.χ.). Εισ.- μτφρ.-σχ. Τατάκης, Λ.- Πετρίδης, Π. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος
- Πλάτων, *Των*. Σκουτερόπουλος, Ν.Μ. 2002. Εισαγωγή Π. Καλλιγιάς. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Πλάτων, *Πολιτεία*. (2002). Εισ.- μτφρ.-σχ. Σκουτερόπουλος, Ν.Μ. Αθήνα: Πόλις.

- Πλάτων, *Σοφιστής*.(χ.χ). Εισ.- μτφρ.-σχ. Γληνός, Δ. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Plato (1967). *Theaetetus, Sophist*. With an English Translation by Harold North Fowler. Cambridge Mass: Cambridge University Press.
- Πλάτων, *Τίμαιος*. (2010). Εισ.- μτφρ.-σχ. Μαυρόπουλος, Γ. Θ. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος
- Πλάτων, *Φαίδων- Πρωταγόρας*. (2004). Εισ.- μτφρ.-σχ. Παπανούτσος, Ευ.- Τατάκης, Β. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Scott, D. (2006). *Plato's Meno*. Cambridge.
- Σκουτερόπουλος, Ν.Μ. (1991). *Η αρχαία Σοφιστική*. Αθήνα: Γνώση.
- Sprague, K. R. (1968). Dissoi Logoi or Dialexeis. *Mind*, 77, 155-167.

Άρθρα/ Μελέτες

- Ahrens Dorf, J. P. (1995). *The Death of Socrates and the Life of Philosophy: An Interpretation of Plato's Phaedo*. Albany: New York Press.
- Bailey, D.T.J. (2008). Excavating Dissoi Logoi 4. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 249-264.
- Balla, C. (2004). Isocrates, Plato and Aristotle on Rhetoric. *Rhizai*, 1, 45-71.
- Βλαστός, Γ. (2008). *Σωκράτης: Ειρωνευτής και Ηθικός Φιλόσοφος*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Castagnoli, Luca (2007). Everything is true, everything is false: self-refutation arguments from Democritus to Augustine. *Antiquorum Philosophia* , 11-74.
- Castelnérac & Marion. (2013). Antilogic. *The Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and Communication*, 8: Games, Game Theory and Game Semantics, 1-31.
- Corradi, M. (2013). Τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν: Aristotle, Plato, and the ἐπάγγελμα of Protagoras. In J. M. Van Ophuijsen, M. Van Raalte, P. Stork (Eds.) *Protagoras of Abdera the Man, His Measure* (pp. 69-86). Leiden/ Boston: Brill.
- Denyer, N. (1991). *Language, Thought and Falsehood in Ancient Greek Philosophy (Issues in Ancient Philosophy)*. London and New York: Routledge.
- Gagarin, M. (2002). *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*. Austin: University of Texas Press.
- Gagarin, M. (2003). Εικός και πειθώ: ο Πλάτων και η πρόιμη ελληνική ρητορική. Στο: Δ. Γ Σπαθάρης & Λ. Τζαλλήλα (Επιμ.). *Πειθώ : Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική*. (σ.31-62). Αθήνα : Σμίλη.

Grote, G.(1850). *History of Greece: Vol. VIII*. London: John Murray, Albemarle Street.

Guthrie, W.K. C. (1971). *Socrates*. London: Cambridge University Press.

Huizinga, J. (1949). *Homo Ludens: A Study of the Play- Element in Culture*. London, Boston and Henley: Routledge and Kegan Paul.

Κάλφας, Β. , Ζωγραφίδης Γ. (2011). *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι*. Θεσσαλονίκη : Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη.

Kerferd, B. G. (1981). *The Sophistic Movement*. New York and Cambridge: Cambridge University Press.

Lee, M. K. (2005). *Epistemology after Protagoras: Responses to Relativism in Plato, Aristotle, and Democritus*. Oxford: Clarendon Press.

Lee, Y. Ch. (2012). *A Study on Protagorean Objectivism*. Durham University. Available at Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/3383/>

Levi, A. (1940). On "Twofold Statements". *The American Journal of Philology*, 61,292-306.

Μπάλλα, Χ. (2010). «Ποιον θεραπεύει ο Ασκληπιός; Ιστορική αλήθεια και φιλοσοφική επινόηση πίσω από τα τελευταία λόγια του Σωκράτη». *Υπόμνημα* 9, 105-129.

Navia, E. L. (2001). *Antisthenes of Athens*. Westport, CT: Greenwood Press.

Nehamas, A.(1999). Eristic, Antilogic, Sophistic, Dialectic: Plato's Demarcation of Philosophy from Sophistry. *Virtues of Authenticity* (108-122). Princeton: Princeton University Press.

Ober, J. (1991). *Mass and Elite in Democratic Athens: Rhetoric, Ideology and the Power of the People*. Princeton: Princeton University Press.

O' Sullivan P. & Wong A. (2012). *Odysseus the Athenian: Antisthenes, Thucydides, and an Homeric Hero in an Intellectual Age*. Melbourne, Australia: Australasian Society for Classical Studies General Meeting and Conference (ASCS 33), 5-9 Feb 2012. 15pp.

Prince, S. (1999). Ajax, Odysseus, and the Act of Self- Representation. *Ancient Philosophy*, 19, 55-64.

Prince, S. (2006). Socrates, Antisthenes, and the Cynics. In S. Ahbel- Rappe & R. Kamtekar (Eds.), *A Companion to Socrates* (pp. 75-92). London: Blackwell Publishing.

- Rankin, H.D. (1970). Antisthenes a «near- logician»? *L'antiquité classique*, 39, 522-527.
- Rankin, H. D. (1973). Antisthenes fg. 50B (Caizzi) : a possible section of περί τῆς Ἀληθείας. *L'antiquité classique*, 42, 178-180.
- Rankin, H. D. (1974). Irony and Logic: The Ἀντιλεγειν Paradox and Antisthenes' Purpose. *L'antiquité classique*, 43, 316-320.
- Rappe S. (2000). Father of the Dogs? Tracking the Cynics in Plato's Euthydemus. *Classical Philology*, 95, 282-303.
- Robinson, M. T. (1996). The Dissoi Logoi and Early Greek Skepticism. In T.M. Robinson (ed.), *Logos and Cosmos. Studies in Greek Philosophy* (pp. 78-90). Sankt Augustin : Academia Verlag.
- Robinson, M.T. (1979). *Contrasting Arguments. An Edition of the Dissoi Logoi*. New York: Arno Press.
- Scott D.(2006). Plato's Meno. Cambridge.
- Sealey, R. (1984). The Tetralogies Ascribed to Antiphon. *Transactions of the American Philological Association*, 114,71-85.
- Sedley, D. (1995). The Dramatis Personae of Platos's Phaedo. *Proceedings of the British Academy*, 85.3-26.
- Sidgwick, H. (1905) . The Sophists, *Journal of Philosophy* 4 (1872): 288-307 and *Journal of Philosophy* 5 (1873): 66-80, reprinted in Sidgwick, *Lectures on the Philosophy of Kant and Other Philosophical Lectures & Essays* (pp. 323-371). London: Macmillan.
- Taylor, C.C.W (2006). Socrates the Sophist. In L. Judson & V. Karasmanis (eds.), *Remembering Socrates : Philosophical Essays* (pp. 157-168). Oxford: Oxford University Press.
- Woodruff, P. (1999). Rhetoric and Relativism. In A.A. Long, (ed.). *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy* (pp. 290-310). Cambridge: Cambridge University Press.
- Woodruff, P. (2006). Socrates among the Sophists. In S. Ahbel- Rappe & R. Kamtekar (Eds.), *A Companion to Socrates* (pp. 36-47). London: Blackwell Publishing.
- Zuntz, G. (2003). Το ύφος της πρώιμης αττικής πεζογραφίας (η δεύτερη Τετραλογία του Αντιφώντα). Στο: Δ. Γ Σπαθάρας & Λ. Τζαλλήλα (Επιμ.). *Πειθώ : Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική*. (σ. 86-113). Αθήνα : Σμίλη.